

Dawne atlasy historyczne w kolekcji Pracowni Historii Kartografii Zakładu Geoinformatyki i Kartografii Uniwersytetu Wrocławskiego

Dorota Borowicz, Waldemar Spallek

Uniwersytet Wrocławski

Pracownia Historii Kartografii

E-mail: dorota.borowicz-micka@uwr.edu.pl, waldemar.spallek@uwr.edu.pl

Zarys treści: Zbiory Pracowni Historii Kartografii Uniwersytetu Wrocławskiego liczą 2550 atlasów, wśród których znajduje się 130 dawnych – wydanych do 1950 roku – atlasów historycznych i współczesnych. Wśród nich zidentyfikowano 1 atlas z XVIII w., 40 z XIX w. (głównie niemieckie atlasy szkolne, ale także cztery tytuły atlasów Joachima Lelewela), 41 z okresu 1900–1918 (głównie niemieckie atlasy szkolne i wojenne), 44 z okresu międzywojennego (polskie atlasy szkolne i niemieckie atlasy propagandowe) i 4 atlasy powojenne. Tak stosunkowo liczna kolekcja dawnych atlasów historycznych w zbiorach stanowiących zaplecze dydaktyczne i naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego związana jest z jej genezą, objęła ona bowiem schedę po lwowskim Instytucie Kartograficznym oraz egzemplarze pochodzące z koncentracji zbiorów kartograficznych dawnych niemieckich instytucji dolnośląskich.

Słowa kluczowe: atlasy historyczne, dawna kartografia, zbiory kartograficzne, Pracownia Historii Kartografii Uniwersytetu Wrocławskiego

1. Geneza zbiorów Pracowni Historii Kartografii UWr

Pracownia Historii Kartografii (PHK) powstała 1 grudnia 2014 r. na bazie zbiorów kartograficznych Zakładu Geoinformatyki i Kartografii Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego. Mimo krótkiej historii tradycje PHK sięgają początków okresu międzywojennego. Wówczas to w 1921 r. we Lwowie powstała Akcyjna Spółka Kartograficzna i Wydawnicza Atlas, której częścią był Instytut Kartograficzny, odpowiadający za merytoryczne opracowanie map i atlasów. W 1924 r. firma została przekształcona w Zjednoczone Zakłady Kartograficzne i Wydawnicze Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych Książnica-Atlas S.A. (w skrócie Książnica-Atlas). Od początku prezesem wydawnictwa był Eugeniusz Romer (1871–1954), uważany za twórcę polskiej szkoły kartograficznej¹.

¹ E. Romer, *Instytut Kartograficzny im. E. Romera*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 12, 1934, nr 47, s. 193–199; J. Piwowarski, *Książnica-Atlas*, w: P. Nowak, J. Piwowarski, A. Zaleski, A. Żakowicz, *Profesor*

Po II wojnie światowej Książnica-Atlas została przeniesiona do Wrocławia, gdzie znalazły się również zbiory Instytutu Kartograficznego im E. Romera (IKER) oraz prywatne kolekcje pracowników. Na wniosek zarządu spółki 15 grudnia 1945 r. IKER został włączony w strukturę Uniwersytetu Wrocławskiego. Od początku zbiory kartograficzne Instytutu służyły potrzebom naukowym i dydaktycznym geografii².

W 1953 r. z inicjatywy prof. Józefa Wąsowicza (1900–1964), jednego z najbliższych współpracowników E. Romera we Lwowie, na bazie zasobów kadrowych IKER utworzona została Katedra Kartografii (od 1968 r. Zakład Kartografii). Jej integralną częścią stały się zbiory kartograficzne³. Od tej pory ciągle powiększana kolekcja map i atlasów stanowi istotne wsparcie dla procesu kształcenia geografów na UW i przedmiot badań kolejnych pokoleń naukowców, którzy przyczynili się do powstania oficjalnie uznanej wrocławskiej szkoły kartograficznej⁴.

W 2013 r. Zakład Kartografii zmienił nazwę na Zakład Geoinformatyki i Kartografii (ZGK). Rok później w jego strukturze utworzono Pracownię Historii Kartografii (PHK), która powstała na bazie zbiorów kartograficznych. Celem nowej jednostki jest kontynuacja i poszerzenie zakresu prowadzonych w ZGK badań nad historią i metodyką kartografii. Ponadto zbiory PHK funkcjonują jako wypożyczalnia materiałów kartograficznych do zajęć dydaktycznych, a także jako kolekcja dawnych i współczesnych dokumentów kartograficznych udostępnianych zainteresowanym badaczom i naukowcom z Polski i zagranicy.

Zbiory PHK należą do większych kolekcji kartograficznych w Polsce. Ich struktura jest odzwierciedleniem ich genezy i pełnionych obecnie funkcji. Większość kolekcji PHK tworzą współczesne mapy i atlasy przeznaczone do realizacji celów naukowych i dydaktycznych. Są to wieloarkuszowe mapy topograficzne i tematyczne (m.in. geologiczne, glebowe, hydrograficzne, sozologiczne), mapy turystyczne i plany miast oraz liczne mapy i atlasy szkolne, regionalne, narodowe i tematyczne.

Znaczną część kolekcji o wartości historycznej (mapy i atlasy dawne) tworzą egzemplarze przywiezione przez pracowników lwowskiej Książnicy-Atlas oraz pochodzące z prywatnych kolekcji E. Romera i jego współpracowników. Wśród nich są m.in. unikatowe egzemplarze korektorskie atlasów Romera z okresu międzywojennego oraz z lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX w., bogaty zbiór map Wojskowego Instytutu Geograficznego, a także mapy i atlasy z okresu zaborów. Większą część kolekcji dawnych map i atlasów stanowią dzieła włączone

Witold Romer (1900–1967). *Działalność naukowa i artystyczna*, Wrocław 1998, s. 59–74; W. Spallek, *Polskie szkolne atlasy geograficzne 1771–2012*, Wrocław 2018, s. 234–235.

² W. Spallek, B. Schutty, *Pracownia Historii Kartografii*, „Przegląd Uniwersytecki”, nr 5 (210), 2015, s. 35–36.

³ W. Żyszkowska, *50 lat Zakładu Kartografii Uniwersytetu Wrocławskiego*, w: *Księga jubileuszowa 50 lat Zakładu Kartografii*, red. W. Spallek, Wrocław 2003, s. 10; W. Spallek, B. Schutty, *Pracownia...*, op. cit., s. 35.

⁴ J. Łoboda, W. Żyszkowska, *Szkola kartografii*, w: *Wrocławskie środowisko akademickie: twórcy i ich uczniowie 1945–2005*, red. A. Chmielewski i in., Wrocław 2007, s. 429.

do zbiorów w wyniku koncentracji niemieckich kolekcji rozproszonych w czasie II wojny światowej w różnych miejscach i instytucjach na Dolnym Śląsku, między innymi z przedwojennego Geographische Institut. W efekcie działań poszukiwawczych i zabezpieczających w zbiorach PHK znajduje się niemal kompletny zbiór *Topographische Karte* 1:25 000 i *Karte des Deutschen Reiches* 1:100 000 dla obszaru ziem północnych i zachodnich oraz liczne niemieckie atlasy podręczne i szkolne z XIX i XX wieku.

Dotąd nie powstało żadne szczegółowe omówienie wybranej kategorii kartografików w zbiorach PHK. W literaturze można znaleźć informacje o genezie zbiorów i znajdujących się w nich najcenniejszych dziełach, w tym także wybranych atlasach historycznych. Należy tu wymienić artykuły E. Szynkiewicz⁵, wieloletniej opiekunki zbioru atlasów, W. Żyszkowskiej⁶, byłej kierowniczki Zakładu Kartografii UW, która swoją karierę naukową rozpoczynała w zbiorach kartograficznych, czy też W. Spallka i B. Schutty⁷, obecnych pracowników PHK. Szereg tytułów atlasów historycznych znajdujących się w zbiorach PHK wymienia D. Przybytek⁸, którego przedmiotem badań była kartografia historyczna Śląska w XVIII–XX w., a także B. Konopska⁹, autorka przekrojowej monografii poświęconej polskim atlasom historycznym, ich genezie i rozwojowi do końca okresu PRL. Z kolei w przeglądowych dziełach dotyczących historii kartografii Śląska B. Czechowicz¹⁰ i H. Kota¹¹ można znaleźć informacje o wydawnictwach publikujących także atlasy historyczne, pośród których znajdują się egzemplarze z kolekcji PHK. Z kolei w artykule R. Wytyczaka¹² wspomniane zostały atlasy drukowane przez słynną śląską oficynę wydawniczą Flemminga z Głogowa.

Zbiory PHK liczą 2550 atlasów, wśród których znajduje się 256 atlasów historycznych¹³ – dawnych i współczesnych. Za atlasy dawne przyjęto publikacje wydane do 1950 roku. W kolekcji PHK zidentyfikowano 130 egzemplarzy

⁵ E. Szynkiewicz, *Najcenniejsze mapy i atlasy w Zbiorach Kartograficznych Zakładu Geoinformatyki i Kartografii Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego*, w: *Kamienie milowe w kartografii*, red. J. Ostrowski, P.E. Wespiński, „Z Dziejów Kartografii”, t. 17, Warszawa 2013, s. 357–376; E. Szynkiewicz, *Zbiory kartograficzne Zakładu Kartografii Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego*, w: *Kolekcje kartograficzne Uniwersytetu Wrocławskiego*, red. J. Czyrek, „Z problemów bibliotek naukowych Wrocławia”, nr 4, Wrocław 2007, s. 8–13.

⁶ W. Żyszkowska, *50 lat Zakładu Kartografii...*, op. cit., s. 16–17.

⁷ W. Spallek, B. Schutty, *Pracownia...*, op. cit.

⁸ D. Przybytek, *Kartografia historyczna Śląska XVIII–XX wieku*, Wrocław 2002.

⁹ B. Konopska, *Polskie atlasy historyczne – koncepcje i realizacje*, Warszawa 1994.

¹⁰ B. Czechowicz, *Historia kartografii Śląska XIII–XIX w.*, Wrocław 2004.

¹¹ H. Kota, *Historia nowożytnej kartografii Śląska 1800–1939 (poza kartografią urzędową)*, Katowice 1970.

¹² R. Wytyczak, *Oficina Karola Flemminga w Głogowie*, w: L. Szaniawska, *Mapy ziem polskich wydane przez Karola Flemminga w zbiorach Biblioteki Narodowej. Katalog*, „Studia i Materiały z Historii Kartografii”, t. 17, Warszawa 1998, s. 4–12.

¹³ Należy nadmienić, że za atlasy historyczne uznano te, których treścią są geograficzno-historyczne elementy przeszłości. Por. D. Przybytek, *Dawne mapy Śląska źródłem dla regionalnej kartografii historycznej*, w: *Mapa w pracy historyka*, red. T. Bogacz, B. Konopska, „Z Dziejów Kartografii”, t. 11, Warszawa–Wrocław 1999, s. 120.

dawnych atlasów historycznych, w tym 1 atlas z XVIII w., 40 z XIX w. (głównie niemieckie atlasy szkolne, ale także cztery tytuły atlasów Joachima Lelewela), 41 z okresu 1901–1918 (głównie niemieckie atlasy szkolne i wojenne), 44 z okresu międzywojennego (polskie atlasy szkolne i niemieckie atlasy propagandowe) i 4 atlasy powojenne (wydane do 1950 r.).

W niniejszym tekście dokonano krótkiej charakterystyki wybranych tytułów atlasów historycznych znajdujących się w kolekcji PHK.

2. Wojskowe atlasy historyczne

Najstarszym atlasem historycznym w kolekcji PHK jest zbiór map dotyczących okresu wojny siedmioletniej (1756–1763)¹⁴. Zostały one opublikowane w latach 1758 (12 map) i 1759 (1 mapa) przez Pierra d'Hondta, holenderskiego wydawcę działającego w XVIII w. w Hadze. Czarno-białe miedzioryty przedstawiają plany bitew z obszaru Czech, Prus i Śląska (bitwa pod Wrocławiem 22 listopada 1758 r. i bitwa pod Lutynią lub Leśnicą 5 grudnia 1758 r.) oraz plany miast i twierdz z obszaru Rzeszy (Drezna, Erfurtu, Stralsundu i twierdzy w Świdnicy). Mimo że mapy mają jednakowy format i podobny czas wydania, atlas został sklasyfikowany jako sztuczny¹⁵. Zawarte w nim plany bitew są przykładem historycznych map wojennych, które przedstawiają dawno przeprowadzone batalie lub rejestrują niemal na bieżąco działania wojsk w trakcie trwania wojny. W tym drugim wypadku, jak stwierdził D. Przybytek¹⁶, najistotniejszym elementem wskazującym na historyczność mapy jest intencja autora, czyli jego chęć przedstawienia przeszłości, a nie kronikarski zapis bieżących wydarzeń. Podobny charakter mają dwa atlasy, które na bieżąco ilustrowały mapami działania wojsk niemieckich podczas I wojny światowej¹⁷.

Ewidentnym atlasem historycznym jest atlas wojny galijskiej Wilhelma Rüstowa¹⁸. Jego autor był wyższej rangi wojskowym, pisarzem wojskowym i historykiem, autorem licznych monografii kampanii wojennych współczesnych i historycznych, także wojen prowadzonych w czasach antycznych. Dzieło jest typowym atlasem załącznikowym, uzupełniającym mapami treść książki o wojnie galijskiej Juliusza Cezara¹⁹. Jak wskazuje pełny tytuł atlasu, kierowany był on do studentów i wojskowych. Atlas zawiera 15 map i planów bitew toczonych

¹⁴ P. Hondt, *[Atlas planów bitew i planów miast]*, Haga 1759.

¹⁵ D. Przybytek, *Kartografia historyczna...*, op. cit., s. 30.

¹⁶ D. Przybytek, *Kartografia historyczna...*, op. cit., s. 30.

¹⁷ *Die militärischen Ereignisse im Völkerkrieg 1914–1917*, München 1917; *Die militärischen Ereignisse im Völkerkrieg 1914–1918*, München 1918.

¹⁸ W. Rüstow, *Atlas zu Cäsar's Gallischem Krieg: in 15 Karten und Plänen für Studierende und Militärs*, Stuttgart [1868].

¹⁹ A. von Göler, *Cäsars Gallischer Krieg in den Jahren 58 bis 53 vor Chr. – einekriegs wissenschaftliche und philologische Forschung*, Stuttgart 1858.

przez legiony rzymskie pod wodzą Cezara. Zastosowana na nich metoda kreskowa w bardzo sugestywny sposób oddaje ukształtowanie powierzchni, zwłaszcza na planach bitew, gdzie dodatkowo wprowadzono opis punktów wysokościowych, a na jednej z map poziomice.

W podobnym czasie zostały wydane, znajdujące się w kolekcji PHK, zbiory map z okresu wojny francusko-pruskiej (1870–1871)²⁰. Mają one charakter zestawu luźnych opracowań w szczegółowych skalach topograficznych oraz przeglądowych, zebranych w trzy tomy atlasowe. Stanowiły one integralną część 8-tomowego dzieła, z których pięć tomów książkowych omawia dzieje wojny, a mapy, plany i szkice zawarte w pozostałych tomach ilustrują je kartograficznie.

3. Polskie XIX-wieczne atlasy historyczne

Wśród nielicznych XIX-wiecznych atlasów historycznych w PHK znajdują się cztery dzieła Joachima Lelewela, twórcy polskiej kartografii historycznej oraz historii geografii i kartografii. Dwa z nich uważane są za najważniejsze prace kartograficzne poświęcone rozwojowi wiedzy geograficznej Europejczyków²¹. Są to *Atlas do historyi i geografii starożytnej* (1828) i *Géographie du moyen age* (1849).

Najstarszym atlasem Lelewela w zbiorach PHK jest wydany w 1819 r. *Atlas do dziejów starożytnych*²². Jest to atlas załącznikowy do wydanej rok wcześniej książki, również autorstwa Lelewela, *Dzieje starożytne*²³. Atlas był oprawiany wspólnie z książką lub wydawany oddzielnie²⁴, jak egzemplarz z PHK. Atlas jest kompletny i liczy 16 kart obejmujących 41 map i planów, własnoręcznie przez autora wykonanych, podpisanych i datowanych od XI 1818 do IV 1819 roku. Mapy o różnych formatach zostały oprawione w sposób przypominający atlasy sztuczne; część map została poskładana do formatu atlasu, mniejsze naklejono na większe kartki papieru.

W 1828 r. ukazał się *Atlas do historyi i geografii starożytnej* [...] ²⁵, uznawany za pierwszy polski szkolny atlas historyczny, polecony do użycia szkołom i instytucjom naukowym przez Komisję Rządową Oświecenia Publicznego²⁶. Atlas liczy 12 kart z 22 mapami historycznymi oraz 2 karty z siedmioma mapa-

²⁰ *Der deutsch-französchische Krieg 1870–1871*, Berlin [po 1870].

²¹ B. Konopska, *Polskie atlasy...*, op. cit., s. 22.

²² J. Lelewel, [*Atlas do dziejów starożytnych*], Wilno 1819. Atlas nie ma strony tytułowej; przytoczony tytuł nadał B. Olszewicz. Por. B. Olszewicz, *Kartografia polska XIX wieku (Przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, t. 1 i 2, Warszawa 1998, s. 60.

²³ J. Lelewel, *Dzieje starożytne. Od początku czasów historycznych do drugiej połowy wieku szóstego, ery chrześcijańskiej*, Warszawa 1818.

²⁴ B. Olszewicz, *Kartografia polska...*, op. cit., s. 102.

²⁵ J. Lelewel, *Atlas do historyi i geografii starożytnej: podług planu Joachima Lelewela członka wielu Towarzystw uczonych polecony do użycia szkołom i Instytutom*, Warszawa 1828.

²⁶ B. Konopska, *Polskie atlasy...*, op. cit., s. 32–33.

mi rekonstrukcyjnymi, przedstawiającymi „wyobrażenia starożytnych o postaci ziemi”. Większość stanowią powtórzenia lub przeróbki map z opisanego wyżej atlasu z 1819 r. Egzemplarz przechowywany w PHK pochodzi z kolekcji Eugenia Romera, o czym świadczy exlibris i faksymile jego podpisu na stronie tytułowej (ryc. 1) oraz znajdująca się na wtórnej okładce naklejka z numerem inwentarzowym i tekstem „BIBLJ. E. ROMERA”.

Kolejnym dziełem Lelewela w zbiorach PHK jest wydana w 1847 r. niemieckojęzyczna wersja szkolnego atlasu do historii Polski *Geschichte Polens...*²⁷.

Ryc. 1. Exlibris i faksymile podpisu Romera na stronie tytułowej jednego z atlasów J. Lelewela (1828)

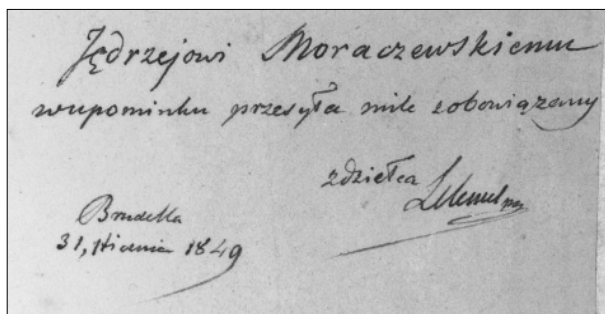
Atlas miał 11 wydań w języku polskim²⁸ i 3 wydania obcojęzyczne: m.in. francuskie i niemieckie. Opisywane tu wydanie niemieckie zostało poszerzone w stosunku do wydania polskiego o cztery dodatkowe mapy (nieujęte w spisie treści), przedstawiające rozbiory Polski i trzy epizody związane z kształtowaniem się granic państw w epoce napoleońskiej (1808 – Księstwo Warszawskie, 1810 – włączenie do niego części zaboru austriackiego – tzw. Galicji Zachodniej, 1815 – nowy „rozbiór” ziem polskich po kongresie wiedeńskim i ustanowienie Królestwa Polskiego pod berłem carów). Ponadto atlas rozpoczynają cztery karty zawierające tablice genealogiczne władców Polski (w tym księstw dzielnicowych) oraz dynastii Rurykowiczów i wielkich książąt litewskich. Przekład niemiecki został wydany na podstawie rozszerzonej wersji francuskiej wydanej wcześniej (1844) i stanowił uzupełnienie drugiego wydania książki Lelewela *Geschichte Polens* wydanej w tym samym roku co atlas²⁹. Mapy wykonano techniką miedziorytową. Na żadnej nie podano skali i nie naniesiono siatki kartograficznej.

²⁷ J. Lelewel, *Geschichte Polens. Atlas enthaltend die chronologischen und genealogischen Tafeln und die geographischen Karten der verschiedenen Zeiträume*, Leipzig 1847.

²⁸ Polska wersja pod tytułem *Atlas do dziejów Polskich z dwunastu krajobrazów złożony stanowiła uzupełnienie do książki Dzieje Polski Joachim Lelewel potocznym sposobem opowiedział do nich dwanaście krajobrazów skreślił*, wydanej w Warszawie w 1829 r. i wznawianej do 1961 r. (19 wydanie).

²⁹ B. Konopska, *Polskie atlasy...*, op. cit., s. 34.

Ostatnim atlasem J. Lelewela w zbiorach PHK jest pierwsze wydanie *Géographie du moyen age* z 1849 roku³⁰. Dzieło nie jest typowym atlasem historycznym. Zawiera zaledwie kilka tablic z mapami historycznymi Europy w XII wieku (np. *Polska i jej sąsiedztwo 1150*). O jego wyjątkowości stanowią unikalne mapy ilustrujące rozwój myśli geograficznej i historię kartografii w średniowieczu. Są wśród nich rekonstrukcje i zmniejszone odrysy map średniowiecznych geografów islamskich (al-Idrisiego, al-Khwarizmiego, Istachriego) i europejskich (*mappae mundi* O-T, tzw. atlasu katalońskiego, *mappa mundi* Fra Mauro) oraz

Ryc. 2. Dedykacja J. Lelewela dla Jędrzeja Moraczewskiego zamieszczona na wyklejce atlasu *Géographie du moyen age* (1849)

z przełomu średniowiecza i renesansu (mapy świata z globusa Martina Behaima, map świata według Münstera i Gemmy Frisiusa, a także map porównujących kształty i rozmiary Europy, m.in. według Gerarda Merkatora i Nicolasa Sansona. Na wyklejce egzemplarza atlasu ze zbiorów PHK zachowała się dedykacja Jochima Lelewela dla Jędrzeja Moraczewskiego³¹ (ryc. 2).

4. XIX-wieczne atlasy historyczne niemieckich oficyn wydawniczych

Kolekcję 37 egzemplarzy XIX-wiecznych niemieckich atlasów historycznych zgromadzonych w PHK tworzą atlasy szkolne i powszechne. Prezentowane są w nich przede wszystkim dzieje polityczne regionów. Mapom politycznym towarzyszą nieraz plany miast lub bitew. Oprócz nich często zamieszczane są mapy świata przedstawiające odkrycia geograficzne. Mapy tego okresu są najczęściej barwne: zawierają ręcznie oznaczone wstęgi granic lub są drukowane w kolorze.

³⁰ J. Lelewel, *Géographie du moyen age: atlas composé de cinquante planches*, Bruxelles 1848, Chez Vve et J. Pilliet, Successeurs de P.-J. Voglet.

³¹ Jędrzej Moraczewski – historyk, przedstawiciel lelewelowskiej szkoły historycznej, stryjeczny dziadek premiera II RP, Jędrzeja Moraczewskiego.

W przypadku druku barwnego najczęściej w atlasach tego typu barwne są powierzchnie wydzielonych jednostek politycznych oraz zbiorniki wodne. Z uwagi na to, że w atlasach zamieszczone są głównie mapy podziałów politycznych, nie każda z nich zawiera legendę – bywa, że tylko nieliczne z map w atlasie są nią uzupełniane. Zdecydowana większość atlasów tytułowana jest jako „historyczne”; tylko kilka zatytułowano jako „historyczno-geograficzne”, nie znajduje to jednak odbicia w treści atlasu.

Najstarszym XIX-wiecznym atlasem historycznym niemieckiego autora jest w PHK pierwsze wydanie *Historischer Atlas der Evangelischen Kirchen in Schlesien* znanego ówczśnie badacza historii i statystyka śląskiego ewangelizmu Eduarda Andersa³². Opracowanie liczące sześć map z obszernymi legendami przedstawia rozmieszczenie protestanckich świątyń na obszarze Śląska od XVI do połowy XIX wieku. Atlas to efekt wieloletnich studiów autora nad dziejami kościoła ewangelickiego tego obszaru³³. To opracowanie na wysokim poziomie merytorycznym, o szczegółowej treści, będące alternatywą do opisów historii ewangelizmu śląskiego w aspekcie topograficznym i jedno z kluczowych dzieł kartografii historycznej Śląska³⁴. W literaturze podkreśla się również jego pionierskość i oryginalność, o czym świadczy nie tylko wysoki poziom edytorski atlasu, ale także nowoczesna metoda prezentacji zgromadzonych danych oraz zdolności koncepcyjne głogowskiego pastora³⁵.

Atlas E. Andersa to jeden spośród trzech atlasów dotyczących samego Śląska wydanych w zakładach kartograficznych K. Flemminga w Głogowie³⁶. Był on pierwszą pozycją tematycznej kartografii historycznej tej firmy³⁷. Do druku wykorzystano tu technikę litografii, którą w latach czterdziestych XIX w. wydawnictwo to – jako jedno z pierwszych na świecie – zastosowało do masowej produkcji map i atlasów³⁸.

W kolekcji PHK znajduje się również kilka atlasów świata antycznego autorstwa Johana Henricha Kieperta (1818–1899) – znanego geografa i kartografa, profesora uniwersytetu berlińskiego, znawcy geografii starożytnej – i jego syna Richarda Kieperta (1846–1915). Jednym z nich jest piąta edycja *Topographisch-Historischer Atlas von Hellas und den Hellenischen Collonien* opracowana przez H. Kieperta we współpracy z C. Ritterem, a wydana w Berlinie w Nicolaischen Buchhandlung³⁹. W atlasie zamieszczono 24 tablice zawierające ręcznie kolorowane mapy z bardzo szczegółową rzeźbą terenu przedstawioną metodą kreskową.

³² E. Anders, *Historischer Atlas der Evangelischen Kirchen in Schlesien*, Glogau 1845.

³³ R. Wytyczak, *Oficina Karola Flemminga...*, op. cit., s. 11.

³⁴ B. Czechowicz, *Historia kartografii...*, op. cit., s. 121.

³⁵ D. Przybytek, *Kartografia historyczna...*, op. cit., s. 32.

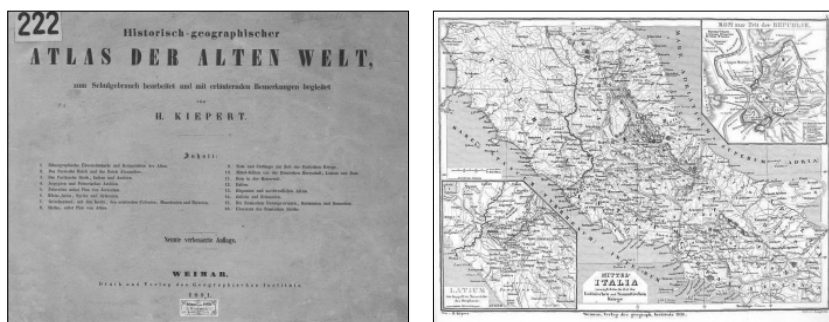
³⁶ R. Wytyczak, *Oficina Karola Flemminga...*, op. cit., s. 11.

³⁷ D. Przybytek, *Kartografia historyczna...*, op. cit., s. 32.

³⁸ H. Kot, *Historia...*, op. cit., s. 62.

³⁹ H. Kiepert, *Topographisch-Historischer Atlas von Hellas und den Hellenischen Collonien*, wyd. 5, Berlin 1846.

H. Kiepert przez 10 lat współpracował z Instytutem Geograficznym w Weimarze. Współpraca ta przyczyniła się do podniesienia rangi naukowej Instytutu⁴⁰ i zaowocowała wydaniem *Historisch-geographischer Atlas der Alten Welt* (ryc. 3)⁴¹. Jest to ręcznie kolorowany atlas przeznaczony – jak podano na okładce – do użytku szkolnego. Zawiera bardzo obszerny komentarz oraz 16 stron mapowych, na których przedstawiono ziemie świata starożytnego oraz plany miast. Od 1856 r. H. Kiepert związany był z wydawnictwem Dietricha Reimera w Berlinie, w którym następnie opublikowane zostały niemal wszystkie jego dzieła. Kartograficzna działalność tego wydawnictwa koncentrowała się na mapach i atlasach zarówno do użytku naukowego, jak i szkolnego i domowego. To w nim opublikowany został *Atlas Antiquus. Zwölf Karten zur Geschichte*⁴², którego dwa nakłady piątego wydania z 1869 r. znajdują się w zasobach PHK. W obu atlasach

Ryc. 3. *Historisch-geographischer Atlas der Alten Welt* H. Kieperta z 1851 r.
– okładka i jedna z map zawartych w tym wydaniu atlasu

zamieszczono 12 map starożytnego świata. Kolorowane ręcznie wydania różnią się barwami oraz szczegółowością treści niektórych map.

H. Kiepert wraz ze swoim synem Richardem jest z kolei autorem [*Formae Orbis Antiquae*]⁴³. Pracę nad tym dziełem syn kontynuował także po śmierci ojca. Znajdujące się w kolekcji PHK opracowanie ma charakter atlasu sztucznego i nie jest egzemplarzem kompletnym (tablice X–XXXVI). Autorem każdej z opublikowanych w innym roku przełomu wieków map jest H. Kiepert, natomiast komentarze do map przygotował R. Kiepert.

W zbiorach PHK znajduje się także jedno z wydań podręcznego oraz dwa wydania szkolnego atlasu historyczno-geograficznego Karla Sprunera. Ich autor, przez większość swego życia w służbie armii bawarskiej, był także kartografem

⁴⁰ H. Kot, *Historia...*, op. cit., s. 53.

⁴¹ H. Kiepert, *Historisch-geographischer Atlas der Alten Welt*, wyd. 9 popr., Weimar 1851.

⁴² H. Kiepert, *Atlas Antiquus. Zwölf Karten zur Geschichte*, wyd. 5, Berlin 1869; H. Kiepert, *Atlas Antiquus. Zwölf Karten zur Geschichte*, wyd. 5, nakład 2, Berlin [po 1869].

⁴³ R. Kiepert, H. Kiepert, [*Formae Orbis Antiquae*], Berlin [1914].

i uczonym. Publikując w latach 1846–1853 czterotomowy podręczny atlas historyczno-geograficzny w oficynie wydawniczej Justusa Perthesa zasłynął jako twórca nowego modelu atlasu do historii powszechnej. Po raz pierwszy bowiem podzielił on mapy ze względu na ich zakres merytoryczny na historię starożytną, średniowieczną oraz nowożytną Europy i pozostałych części świata. Poza tym w części wstępnej atlasu każdej mapie poświęcał szczegółowy opis, co w wielu wypadkach ma znaczenie dla prawidłowej interpretacji mapy⁴⁴. Znajdujący się w zasobach PHK egzemplarz słynnego podręcznego – ale pokaźnych rozmiarów – atlasu to jego trzecie, zmienione wydanie, przygotowane pod naukową redakcją Theodora Menke⁴⁵. Zawiera 90 tablic, na których zamieszczono 376 map w różnych skalach – od przeglądowych po szczegółowe plany miast i bitew. Są to ręcznie kolorowane miedzioryty. Mapy prezentują dzieje historii średniowiecznej i nowożytnej. W odróżnieniu od innych atlasów zastosowano tu podział map odnosząc go do regionów geograficznych, pokazując kolejno historię Europy, Półwyspu Iberyjskiego, Włoch, ziemi Merowingów i Karolingów, Niemiec, Francji, Wysp Brytyjskich, Skandynawii, ziem słowiańskich, Węgier i Bliskiego Wschodu. W obrębie każdej z grup mapy ułożono chronologicznie. Z kolei przeznaczona do szkół wersja atlasu zawiera 22 mapy przedstawiające regiony świata, z dominacją map Europy i jej części. Zaprezentowano na nich dzieje poczynając od roku 476 do czasów Napoleona oraz syntetyczną mapę odkryć geograficznych świata (VI–XIX w.). Na mapach ręcznie dorysowano barwne granice⁴⁶.

Sukces atlasów K. Sprunera miał wpływ na później wydawane mapy. Autorzy korzystali z jego opracowań, odpowiednio przystosowując szczegółowość map do potrzeb swoich atlasów, ale poprzez to unikali błędów merytorycznych⁴⁷. Jedną z takich publikacji jest szkolny atlas historyczny C.E. Rhodego, którego ostatnie, 12 wydanie znajduje się w zasobach PHK⁴⁸. Część kartograficzną również poprzedza tu omówienie sytuacji dziejowej, którą prezentuje każda z map. Zamieszczone na 28 tablicach 84 mapy w różnych skalach prezentują dzieje od starożytności do 1783 roku. Najwięcej miejsca poświęcono Europie, ale w atlasie są także mapy innych regionów świata i plany dawnych miast. Mapy drukowane są w kolorze, przy czym barwne są nie tylko wstęgi granic, ale również powierzchnie jednostek politycznych. Pomimo dużej generalizacji map podkładowych oraz pominięcia niektórych okresów historycznych, był to najpopularniejszy w trzecim ćwierćwieczu XIX w. szkolny atlas o tej treści w Niemczech, regularnie wznawiany przez wydawnictwo Flemminga⁴⁹.

⁴⁴ D. Przybytek, *Kartografia historyczna...*, op. cit., s. 37.

⁴⁵ K. Spruner, T. Menke, *Hand Atlas für die Geschichte. Das Mittelalters u. d. neueren Zeit*, wyd. 3, Gotha 1880.

⁴⁶ K. Spruner, *Historisch-Geographischer Schul-Atlas*, wyd. 3, Gotha 1865; K. Spruner, *Historisch-Geographischer Schul-Atlas*, wyd. 6, Gotha 1871.

⁴⁷ D. Przybytek, *Kartografia historyczna...*, op. cit., s. 37–38.

⁴⁸ C.E. Rhode, *Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neueren Geschichte*, wyd. 12, Glogau [1900].

⁴⁹ D. Przybytek *Kartografia historyczna...*, op. cit., s. 38.

Stanowił cenną pomoc naukową do nauki historii powszechnej w niemieckich szkołach⁵⁰.

W kolekcji PHK znajduje się także pierwsze wydanie atlasu historii Prus Theodora Schade⁵¹. Opublikowany został również przez wydawnictwo Flemminga w Głogowie⁵²; jego autor był kartografem, znanym głównie jako twórca map samoistnych⁵³. Atlas zawiera 12 map historycznych przedstawiających Europę od Kłajpedy po Strasburg oraz od Dunkierki po Grodno oraz mapę rzeźby i sieci wodnej tego obszaru. Dzieje Prus przedstawiono barwnymi zasięgami poczynając od obszaru historycznej Marchii Brandenburskiej na początku wieku XV do przedstawienia obszaru Prus za panowania Wilhelma I.

W 1877 r. opublikowany został atlas autorstwa C. Wolffa – historyka i geografii kultury, specjalizującego się w historii wieków średnich i nowożytnych. To interesujące opracowanie poświęcono dziejom politycznym Europy od r. 500 naszej ery do roku 1781⁵⁴. Atlas rozpoczyna wprowadzenie, po czym następuje szerokie omówienie zagadnień dziejowych, do których ilustracją jest każda z 18 barwnych map głównych, uzupełnionych przez dwie mapy w kartonach⁵⁵.

Carl Wolff oraz wspomniany wyżej kartograf i znawca geografii starożytnej profesor H. Kiepert (ojciec) są autorami szkolnego atlasu historycznego zatytułowanego *Historischer Schul-Atlas zur Alten, Mittleren und Neueren Geschichte*. Poszczególne jego edycje publikowane były w Berlinie przez wydawnictwo Dietricha Reimera, z którym związany był H. Kiepert. W PHK znajdują się dwa egzemplarze pierwszego wydania⁵⁶ i egzemplarz wydania piątego⁵⁷, pochodzący z osobistej kolekcji prof. E. Romera. Oba wydania niewiele się różnią. Atlas zawiera 36 map – każde 12 z nich tworzy jeden z trzech działów: starożytność – autorstwa H. Kieperta, średniowiecze i nowożytność – autorstwa C. Wolffa. Barwnie drukowane mapy przedstawiają granice polityczne od czasów Aleksandra Wielkiego do wojny francusko-pruskiej 1870-71. Poza mapą odkryć geograficznych i imperium mongolskiego są to mapy Europy i Bliskiego Wschodu.

Niemiecki historyk prof. Johan Gustav Droysen oraz geograf, kartograf i etnograf dr Richard Andree, znany jako twórca tzw. atlasu Andreego (*Andrees*

⁵⁰ H. Kot, *Historia...*, op. cit., s. 62.

⁵¹ Th. Schade, *Atlas zur Geschichte des Preussischen Staats in 12 Blättern*, wyd. 1, Glogau [1876].

⁵² Atlas poświęcony historii Prus został wydany także przez Instytut Geograficzny w Waimarze (1866 r., wyd. 1) i nosił niemal identyczny tytuł: *Atlas zur Geschichte des Preussischen Staats in 10 Blättern*. Jego autorem był nauczyciel z Görlitz E. Leeder.

⁵³ R. Wytyczak, *Oficina Karola Flemminga...*, op. cit., s. 9.

⁵⁴ C. Wolff, *Historischer Atlas. Neunzehn Karten zur mittleren und neueren Geschichte*, wyd. 1, Berlin 1877.

⁵⁵ Duże znaczenie tego atlasu dla rozwoju niemieckiej kartografii historycznej podkreśla fakt, że w lutym 2017 r. ukazał się reprint tej edycji atlasu przygotowany przez wydawnictwo Hansebooks, które specjalizuje się w wydawaniu zabytkowych dzieł literatury i historii.

⁵⁶ C. Wolff, H. Kiepert, *Historischer Schul-Atlas zur Alten, Mittleren und Neueren Geschichte*, wyd. 1, Berlin 1879.

⁵⁷ C. Wolff, H. Kiepert, *Historischer Schul-Atlas zur Alten, Mittleren und Neueren Geschichte*, wyd. 5, Berlin 1890.

Allgemeiner Handatlas), byli autorami historycznego atlasu powszechnego *Allgemeiner Historischer Handatlas*⁵⁸, którego cztery egzemplarze znajdują się w zasobach PHK. Atlas zawiera 88 tablic prezentujących dzieje świata od starożytności po czasy niemal współczesne autorom. Na końcu atlasu zamieszczono szczegółowe omówienie przedstawianych w nim dziejów historycznych. Na uwagę zasługuje wysoki poziom merytoryczny i graficzny opracowania. Dzieło zostało opublikowane w 1886 r. w wydawnictwie Velhagen-Klasing w Lipsku, gdzie od 1873 r. istniał instytut geograficzny kierowany przez R. Andree'go. Działająca od 40 lat firma, począwszy od tego roku, rozpoczęła produkcję atlasów szkolnych oraz powszechnych atlasów świata⁵⁹.

Absolutnym przebojem wydawnictwa Velhagen-Klasing okazał się jednak atlas Putzgera, który rozpoczął nową erę w dziejach atlasów szkolnych. Wydany po raz pierwszy w przełomowym dla rozwoju kartografii historycznej w Niemczech 1877 roku⁶⁰, stał się wzorem atlasu historycznego naśladowanym przez wielu późniejszych twórców, wręcz „synonimem” atlasu historycznego⁶¹. Autorem pierwszych wydań atlasu był pedagog i autor podręczników Friedrich Wilhelm Putzger, któremu wydawnictwo zleciło przygotowanie atlasu do nauczania historii.

Atlas był wielkim sukcesem komercyjnym, głównie dzięki niskiej cenie egzemplarzy. Stał się najczęściej używanym atlasem do nauczania historii w Niemczech. Niestety po kilku latach wydawca uznał, że znajomość historii starożytnej przez Putzgera nie jest wystarczająca, dlatego począwszy od 14 wydania atlasu w roku 1888 jego autorem stał się Alfred Baldamus – inny nauczyciel i historyk. Umowa zawarta między wydawcą a autorem pierwszych wydań atlasu pozostawiła nazwisko Putzger w jego tytule na ponad sto lat⁶². A. Baldamus był autorem atlasu do jego wydania 19, a w następnych mapy do dziejów starożytnych opracowywał dr E. Schwabe. Materiałami źródłowymi do opracowania atlasu były wówczas głównie atlasy Droysena, Kampena, Kieperta, Smitha-Müllera, Schradera, Sprunera-Menkego, Sprunera-Sieglina, Wolffa oraz inne atlasy i mapy⁶³. Niemieckie wydania atlasu Putzgera z lat 1899–1910 opatrzone są więc już nazwiskami dwojga autorów: A. Baldamusa i E. Schwabe (ryc. 4). Następnie ten zespół autorski rozszerzony został o na-

⁵⁸ J.G. Droysen, R. Andree, *Allgemeiner Historischer Handatlas*, Bielefeld – Leipzig 1886.

⁵⁹ H. Kot, *Historia...*, op. cit., s. 110.

⁶⁰ W roku 1877 ukazało się również pierwsze wydanie wspomnianego wyżej atlasu C. Wolffa, *Historischer Atlas. Neunzehn Karten zur mittleren und neueren Geschichte*.

⁶¹ D. Przybytek, *Kartografia historyczna...*, op. cit., s. 38.

⁶² I. Hantsche, *Friedrich Wilhelm Putzger (1849 bis 1913). Atlasautor und sächsischer Schulmann*, w: „Sächsische Heimatblätter”, 44, 1998, Heft 1, s. 1–12.

⁶³ Objasnienia do atlasu: A. Baldamus, E. Schwabe, *F.W. Putzgera Atlas historyczny do dziejów starożytnych, średniowiecznych i nowożytnych dla użytków wyższych i średnich zakładów naukowych Austro-Węgier*, wyd. 2, oprac. J. Lewicki, Wł. Bojarski, Wiedeń 1908.

Ryc. 4. Jedna z map atlasu Putzgera wydanego w 1903 r. (autorzy: A. Baldamus, E. Schwabe) – atlasu, który stał się „synonimem” atlasu historycznego

zwiska F. Neubauera (1911), J. Kocha (wydania z lat 1913–1923) i E. Ambrosiusa (wydania z lat 1924–1928). Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX w. autorami atlasu byli M. Pehle i H. Silberborth (1929–1931), do których w latach 1934–1936 dołączył M. Istraub, a w latach 1937–1942 także R. Ströbel⁶⁴. W latach 1920–1942 opublikowano 11 wydań tzw. małego atlasu Putzgera (stąd podstawowe wydanie atlasu, począwszy od 1923 r., określano jako „wydanie duże”), a w latach trzydziestych XX w. także wydanie „nowe” (1930 i 1931) i „średnie” (1934)⁶⁵.

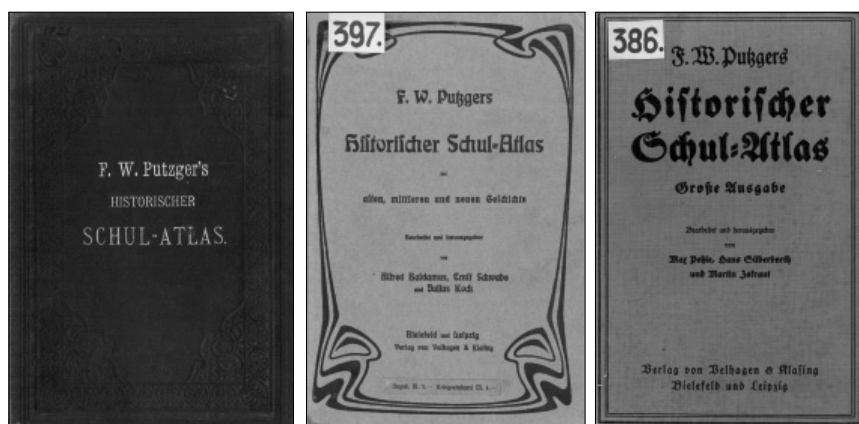
W kolekcji PHK znajduje się 30 egzemplarzy atlasu Putzgera pochodzących z wydań z lat 1893–1942 (ryc. 5). Każdy z nich otwiera objaśnienie dziejów historycznych prezentowanych na mapach, które zamieszczono w podziale na dzieje starożytne oraz dzieje średniowiecza i czasów nowożytnych. W poszczególnych wydaniach atlasu zwiększała się liczba map. Najstarszy egzemplarz z 1990 to 19 wydanie atlasu z 1893 roku⁶⁶. Zawiera on 66 map głównych i 63 mapy dodatkowe (dla porównania: wydanie 1 atlasu obejmowało 27 map głównych

⁶⁴ W 1954 roku ukazała się pierwsza w pełni zaktualizowana edycja powojenna atlasu Putzgera, opublikowana przez wydawnictwo Cornelsen. Edycję 104. tego atlasu wydawnictwo to opublikowało w 2011 roku.

⁶⁵ <http://www.atlassen.info/atlassen/velhagen/puths.html>

⁶⁶ A. Baldamus, *F.W. Putzger's Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte*, wyd. 19, Bielefeld – Leipzig 1893.

i 48 dodatkowych). Późniejsze wydania, z początku XX w. obejmują ponad 230 map, a wydanie 38 posiada ich 285⁶⁷. W poszczególnych edycjach zmieniała się nie tylko liczba map, ale także ich tematyka, liczba i układ na tablicach atlasowych. Modyfikowano zakres treści i sposób jej przedstawienia. Egzemplarze wydawane od końca lat dwudziestych XX w. do 1942 r. to atlasy, w których teksty na okładce, stronie tytułowej, we wstępie i spisie treści złożono pismem neogotyckim, podobnie jak w 11 wydaniu małego atlasu Putzgera (*Klaineausgabe*) opublikowanym w 1942 roku⁶⁸. Małe wydanie odbiega znacząco zakresem treści i stopniem jej generalizacji od wydania podstawowego. Atlas liczy 48 tablic mapowych⁶⁹. Rozpoczynają go mapy pokazujące prahistorię Niemiec oraz

Ryc. 5. Okładki trzech wydań atlasu Putzgera – kolejno z r. 1893 (wyd. 19), 1917 (wyd. 39), 1934 (wyd. 51)

rozsiałość ziem germańskich w średniowieczu. Kolejne tablice przedstawiają dzieje starożytne, średniowieczne i nowożytne; zawierają one również mapy poświęcone np. kulturze niemieckiej, rozwojowi narodowego socjalizmu, rozmieszczeniu Żydów w Europie.

Atlas Putzgera stał się standardowym opracowaniem kartografii historycznej, wykraczającym daleko poza Niemcy. Ukazywały się bowiem narodowe wydania tego atlasu: szwajcarskie, austriackie, czeskie, chorwackie, izraelskie, angielskie i amerykańskie, a także polskie. Edycja polska to 7 wydań atlasu, począwszy od pierwszego w 1903 roku. Polskie opracowanie atlasu A. Baldamusa i E. Schwabego przygotowali J. Lewicki i W. Bojarski. Wydania z lat 1903–1918

⁶⁷ A. Baldamus, E. Schwabe, J. Koch, *F.W. Putzger's Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte*, wyd. 38, Bielefeld – Leipzig 1916.

⁶⁸ Więcej o cechach atlasów historycznych z tego okresu w dalszej części tekstu w rozdziale 7 zatytułowanym *Niemieckie atlasy o wymowie propagandowej z okresu międzywojennego*.

⁶⁹ M. Pehl, H. Silberborth, M. Istraub, R. Ströbel, *F.W. Putzger's Historischer Schul-Atlas. Klaineausgabe*, wyd. 11, Bielefeld – Leipzig 1942.

opublikowano w Wiedniu (wdowa po A. Pichlerze i syn)⁷⁰, a następne wydano w oficynach warszawskich (M. Eizenkremer, Dom Książki Polskiej Sp. Akc., Księgarnia wysyłkowa G. Dorn)⁷¹.

W kolekcji PHK znajduje się drugie wydanie polskiej edycji atlasu Putzgera⁷², które jest niezmiennym przedrukiem edycji pierwszej. Na jego początku zamieszczono objaśnienia dotyczące czytania map, a więc wskazówki jakie treści i dlaczego oznaczono określonym rodzajem pisma lub barwy, jakiego rodzaju miejscowości zamieszczono na mapie, jakie zagadnienia pominięto, które mapy należy czytać jednocześnie, aby uzyskać informacje na określony temat itp. Atlas zawiera 32 tablice, z których pierwsze 12 prezentuje dzieje starożytne, a pozostałe dzieje średniowieczne i nowożytne. Pośród barwnie drukowanych map dominują ujęcia regionalne, którym towarzyszą ciekawe przybliżenia, w tym plany miast, ale także mapy poboczne w skalach mniejszych, przedstawiające dodatkową treść dla tego samego obszaru. Historia Polski nie została przedstawiona w szczególny sposób. Atlas kończy mapa odkryć geograficznych świata. Opracowanie to nie stanowiło dobrej pomocy do nauczania historii w polskiej szkole⁷³, jednak kolejne wydania były stosowane w dydaktyce obok atlasu E. Niewiadomskiego (wycofanego ze szkół po zabójstwie Gabriela Narutowicza w 1922 r.) – w zależności od proveniencji politycznej szkół⁷⁴.

Interesującą publikacją jest 8-tomowe dzieło poświęcone historii politycznej Niemiec o charakterystycznym początku tytułu: *Karte und Skizzen....* Atlasy tworzą wspólną serię *Historisches Kartenwerk*. Autorem kilkunastu wydań tych „map i szkiców z historii narodowej” był Eduard Rothert – nauczyciel geografii i historii w Düsseldorfie. Były one kierowane jednak nie do szkół, ale do szerokich rzesz odbiorców. Cieszyły się dużą popularnością, ukazując się do pierwszych lat okresu międzywojennego⁷⁵. Poszczególne tomy obejmują zagadnienia poświęcone różnym okresom historycznym (np. starożytność, średniowiecze, lata 1517–1789, ostatnie stulecie) i obszarom (np. Niemcy, obszary pozaniemieckie, niemieckie miasta). W zasobie PHK znajduje się 8 różnych egzemplarzy różnych edycji tomów 1–4, wydanych w latach 1893–1915⁷⁶. Na szczególną uwagę zasługuje atlas z 1893 r. prezentujący historię

⁷⁰ J. Dörflinger, H. Hünhel, *Atlantes Austriaci: Österreichische Atlanten*, 1 Band: 1561–1918. Wien – Köln – Weimar 1995, s. 750–751.

⁷¹ <http://www.atlassen.info/atlassen/velhagen/puths.html>

⁷² A. Baldamus, E. Schwabe, *F.W. Putzgera Atlas historyczny do dziejów starożytnych, średniowiecznych i nowożytnych dla użytków wyższych i średnich zakładów naukowych Austro-Węgier*, wyd. 2, oprac. J. Lewicki, W. Bojarski, Wiedeń 1908.

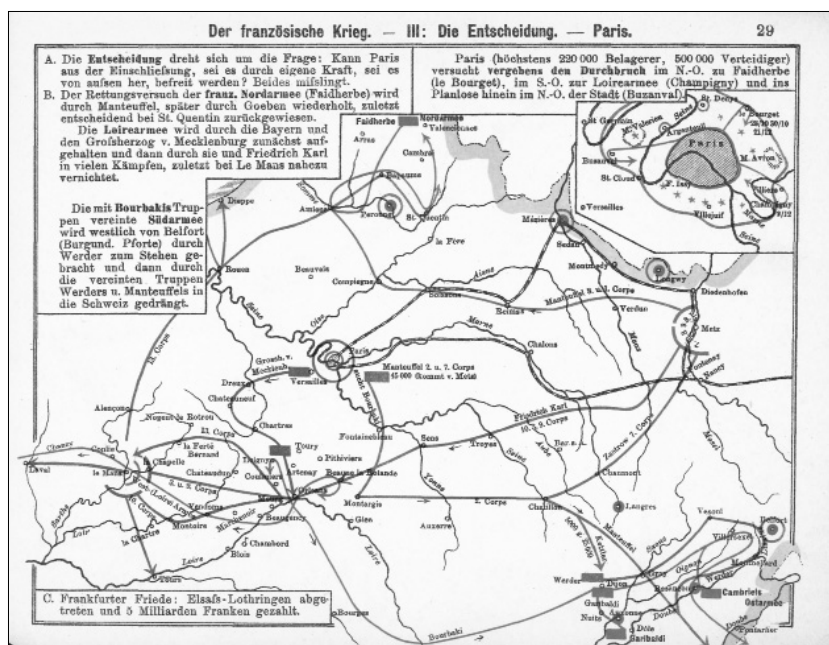
⁷³ B. Konopska, *Polskie atlasy....*, op. cit., s. 52.

⁷⁴ D. Przybytek, *Kartografia historyczna....*, op. cit., s. 71.

⁷⁵ D. Przybytek, *Kartografia historyczna....*, op. cit., s. 40.

⁷⁶ E. Rothert, *Karte und Skizzen aus der vaterländischen Geschichte der letzten 100 Jahr (NeuesteZeit)*, Berlin 1893; E. Rothert, *Karte und Skizzen aus der vaterländischen Geschichte der NeuerenZeit (1517–1789)*, III Band des „Historischen Kartenwerkes”, wyd. 6 i 7, Berlin 1895; E. Rothert, *Karte und Skizzen aus der*

polityczną Niemiec ostatnich stu lat. To pierwsza wydana publikacja E. Rotherta z tego cyklu; nie zamieszczono na niej oznaczenia numeru tomu i nazwy serii. Z powodu dużego sukcesu publikacji pojawiły się kolejne tomy, a ten tom został później oznaczony jako czwarty. Mapy zawarte w atlasie charakteryzują się wyraźnie niższym poziomem edytorskim, niż mapy np. w atlasach Putzgera: na silnie zgeneralizowanych czarno-białych podkładach zamieszczono barwne strzałki i inne oznaczenia obrazujące przebieg różnych działań wojennych. To tytułowe „szkice”, które uzupełniają nieliczne barwne mapy dawnych podziałów politycznych. Każdą mapę w atlasie uzupełniono opisem przedstawianych wydarzeń, umieszczonym w kartonie.

Ryc. 6. Jeden ze „szkiców” zamieszczony w tzw. małym wydaniu popularnego atlasu *Karte und Skizzen*... E. Rotherta z 1910 r.

Atlasy tytułowane *Karten und Skizzen*... miały również tzw. małe wydanie w postaci publikacji *30 Karten zur deutsche Geschichte*, która ukazywała się

Geschichte des Mittelalters, II Band des „Historischen Kartenwerkes”, wyd. 2, Berlin 1899; E. Rothert, *Karte und Skizzen aus der vaterländischen Geschichte der letzten 100 Jahre (Neueste Zeit)*, IV Band des „Historischen Kartenwerkes”, wyd. 7 i 8, Berlin 1901; E. Rothert, *Karte und Skizzen aus der Geschichte des Mittelalters*, III Band des „Historischen Kartenwerkes”, wyd. 3 i 4, Berlin 1903; E. Rothert, *Karte und Skizzen aus der vaterländischen Geschichte der Neueren Zeit (1517–1789)*, III Band des „Historischen Kartenwerkes”, wyd. 10, 11, 12, Berlin 1911; E. Rothert, *Karte und Skizzen aus der vaterländischen Geschichte der letzten 100 Jahre (Neueste Zeit)*; IV Band des „Historischen Kartenwerkes”, wyd. 15, 16, 17, Berlin 1911; E. Rothert, *Karte und Skizzen aus der Geschichte des Mittelalters*, II Band des „Historischen Kartenwerkes”, wyd. 9, 10, Berlin 1915.

od 1898 roku. Wydanie 4 i 5 tego atlasu z około 1910 roku⁷⁷ liczy 30 map i przedstawia dzieje Europy poczynając od wędrówek ludów słowiańskich przed naszą erą do sytuacji politycznej Niemiec w 1971 roku. W atlasie tym także każdej mapie towarzyszy szczegółowy opis prezentowanych wydarzeń (ryc. 6).

Przedstawicielami austriackiej kartografii historycznej w zbiorze atlasów PHK są szkolne atlasy F.W. Schuberta i W. Schmidta. Byli oni autorami opracowań przeznaczonych do szkół różnych szczebli nauczania⁷⁸. W zasobach PHK znajduje się egzemplarz drugiego wydania z 1891 r.⁷⁹ kierowany do uczniów różnego typu szkół średnich i pierwsze wydanie atlasu dla gimnazjalistów z 1899 roku⁸⁰. Opublikowane w Wiedniu opracowania charakteryzują się wysokim poziomem edytorskim i merytorycznym; zauważalne jest wzorowanie się autorów na atlasie Putzgera⁸¹. Na przejrzystych, barwnych mapach rzeźbę terenu przedstawiono szczegółowo brązowym kreskowaniem, dobrze korespondującym z treścią tematyczną. Zaznacza się wyraźny podział atlasu na starożytność, średniowiecze i czasy nowożytne. Mapy dotyczą głównie podziałów politycznych, a towarzyszą im plany miast i bitew. Atlas gimnazjalny jest dwukrotnie większego formatu, niż przeznaczony do szkół średnich, przy czym ten drugi zawiera ponad dwukrotnie więcej map przedstawiających wydarzenia dziejowe średniowiecza i niemal trzykrotnie więcej map czasów nowożytnych. Niektóre z map zawartych w obu atlasach różnią się kolorystyką.

W kolekcji PHK znajduje się także 18 wydanie atlasu szkolnego do nauki historii biblijnej⁸². Niewielkiego formatu atlas rozpoczyna się wprowadzeniem oraz szerokim opisem dziejów przedstawianych obszarów ze wskazaniem, które mapy ilustrują omawiane zagadnienia. W atlasie zamieszczono pięć tablic mapowych przedstawiających terytoria znane z czasów biblijnych. Podkłady map są czarno-białe. Umieszczono na nich barwne linie zasięgów lub tras wędrówek (np. Izraelitów) i podróży św. Pawła. Rzeźbę precyzyjnie odtworzono metodą kreskową. Tę edycję atlasu wydano w słynnym, znanym z publikacji przewodników, wydawnictwie G.D. Bädeker, które istniało przez 237 lat (do 2012 r.). Autorem atlasu jest nauczyciel z Görlitz Ehrenfried Leeder, znany jako autor przejrzystych map turystycznych (np. Śląska, Niemiec, Europy) oraz edukacyjnych map fizycznych i polityczno-administracyjnych (np. Śląska, Pomorza).

⁷⁷ E. Rothert, *30 Karten zur deutschen Geschichte*, wyd. 4 i 5, Düsseldorf [1910].

⁷⁸ J. Dörflinger, H. Hünhel, *Atlantes Austriaci...*, op. cit., s. 644–653.

⁷⁹ F.W. Schubert, W. Schmidt, *Historisch-geographischer Schul-Atlas der alten Welt, des Mittelalters und der Neuzeit*, wyd. 2, Wiedeń [1891].

⁸⁰ F.W. Schubert, W. Schmidt, *Historisch-geographischer Schul-Atlas der alten Welt, des Mittelalters und der Neuzeit*, Wiedeń [1899].

⁸¹ D. Przybytek, *Kartografia historyczna...*, op. cit., s. 119.

⁸² E. Leeder, *Schul-Atlas zur Biblischen Geschichte*, wyd. 18, Essen [ok. 1900].

5. Atlasy z lat 1901–1918

Wśród dzieł wydanych w dwóch pierwszych dekadach XX w. przechowywanych w PHK dominują szkolne atlasy historyczne. Na przełomie XIX i XX wieku na ziemiach trzech zaborów panowały różne warunki nauczania. Sytuacja w zaborze pruskim i rosyjskim ulegała stopniowemu pogarszaniu, aż po całkowitą likwidację nauczania w języku polskim w latach osiemdziesiątych XIX wieku. W reakcji na panujący w rządowych szkołach rosyjskich nacisk rusyfikacyjny i niski poziom nauczania zaczęły powstawać liczne polskie szkoły prywatne. O ile w Prusach w połowie XIX wieku w ogóle przestano publikować szkolne atlasy w języku polskim, o tyle w Królestwie Kongresowym aktywność wydawnicza trwała z mniejszym lub większym natężeniem do końca jego istnienia. Przełomem okazała się rewolucja 1905 roku, po której nastąpiło odrodzenie prywatnego szkolnictwa polskiego przy równoczesnym bojkocie rządowych szkół rosyjskich, utrzymującym się do wybuchu I wojny światowej⁸³.

Odmienne kształtowały się warunki oświatowe w zaborze austriackim. Po okresie silnej germanizacji, w latach sześćdziesiątych XIX wieku zapoczątkowane zostały reformy ustrojowe monarchii habsburskiej, nadające autonomię prowincjom i zwiększające zakres swobód obywatelskich. W Galicji, od ogłoszenia jej autonomii w 1867 roku, można było otwarcie prowadzić działalność patriotyczną i rozwijać polskie szkolnictwo. Na jego potrzeby wydawnictwa obcojęzyczne dostarczały atlasy w języku polskim, będące przekładami dzieł obcych⁸⁴. W samej Galicji powstawały także atlasy polskich autorów⁸⁵.

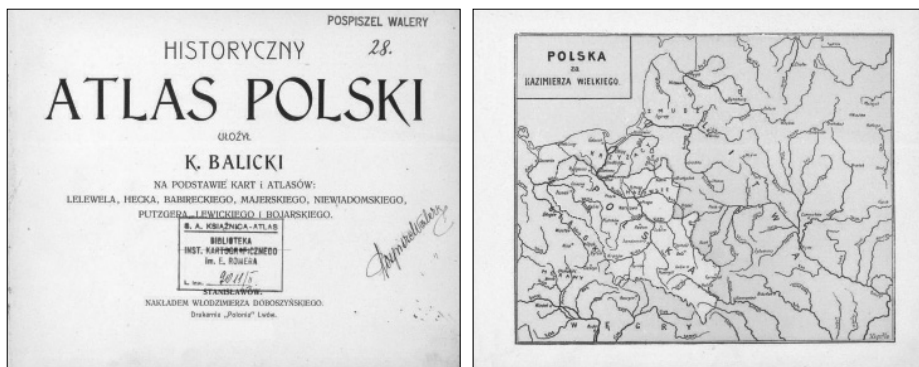
Oryginalnym atlasem polskiego autora jest *Historyczny atlas Polski na podstawie kart i atlasów: Lelewela, Hecka, Babireckiego, Majerskiego, Niewiadomskiego, Putzgera, Lewickiego i Bojarskiego*, opracowany przez K. Balickiego⁸⁶ (ryc. 7). Atlas ukazał się w 1904 r. w Stanisławowie, w oficynie Włodzimierza Doboszyńskiego. Składa się on z 13 map i kilku stron tekstowych zawierających informacje uzupełniające. Jest wśród nich na przykład krótki rys geografii ziem polskich, lista władców Polski oraz spis większych miejscowości I Rzeczypospolitej (z ich historyczną przynależnością do dawnych województw). Atlas jest kompilacją wcześniejszych publikacji, zgodnie z wymienionymi w tytule nazwiskami ich twórców. Treść map jest dość uboga; składa się na nią każdorazowo zasięg terytorium Polski lub regionu na tle bardzo gęstej sieci rzecznej i wybranych miast. Jedynie na mapie Galicji dodano rzeźbę przedstawioną metodą kreskową. Mimo skromnej formy, tak fizycznej (format zaledwie 15 × 19 cm), jak i karto-

⁸³ W. Spallek, *Polskie szkolne...*, op. cit., s. 147–148.

⁸⁴ Wśród przekładów najbardziej rozpowszechniona była polska wersja atlasu Putzgera, której jeden egzemplarz znajduje się w zbiorach PHK. Jest to opisana wyżej druga edycja atlasu wydana w Wiedniu w 1908 r.

⁸⁵ W. Spallek, *Polskie szkolne...*, op. cit., s. 148–149.

⁸⁶ K. Balicki, *Historyczny atlas Polski na podstawie kart i atlasów: Lelewela, Hecka, Babireckiego, Majerskiego, Niewiadomskiego, Putzgera, Lewickiego i Bojarskiego*, Stanisławów [1904].

Ryc. 7. Strona tytułowa atlasu K. Balickiego [1904] oraz jedna z map tego atlasu. Stemple wskazują na proveniencję egzemplarza

graficznej (uboga kolorystyka i treść map), atlas zyskał uznanie ze względu na relację ceny do jakości⁸⁷.

Na początku XX wieku, obok słynnych atlasów historycznych Putzgera, niemieckiej dydaktyce służyły również atlasy Friedricha Neubauera. Był on nauczycielem historii i autorem podręcznika do tego przedmiotu wykorzystywanego w niemal całych Niemczech. Atlas Neubauera przeznaczony był jako załącznik do niego, ale mógł także funkcjonować samodzielnie. Niewielkiego formatu publikacja na 12 mapach głównych i 8 pobocznych, prezentuje dzieje świata od czasów Aleksandra Wielkiego do wojny francusko-pruskiej 1870/71. Na półkach PHK znajduje się 5 różnych wydań atlasu z lat 1910–1918, spośród których najstarsze jest wydanie 9, o nieco innym tytule niż pozostałe edycje⁸⁸.

Do grupy kilku atlasów historycznych będących niegdyś własnością prof. E. Romera, a znajdujących się obecnie w kolekcji PHK, należy *Atlas général. Historie et Géographie* Paula Vidal de la Blache, sławnego francuskiego profesora geografii z 1905 roku⁸⁹. Pierwsza edycja tego słynnego atlasu ukazała się w 1894 r., a o jego znaczeniu dla francuskiej kartografii świadczy opublikowany kilka lat temu reprint tego wydania. Atlas zawiera 420 map, które podzielono na dwie grupy: historyczne i geograficzne. Pierwsza z nich obejmuje dzieje świata od starożytności po koniec XIX wieku, druga – obszerniejsza – zawiera mapy fizyczne i tematyczne regionów świata, za szczególnym uwzględnie-

⁸⁷ W anonimowej recenzji atlasu Balickiego opublikowanej w czasopiśmie „Tydzień. Dodatek literacko-naukowy Kurjera Lwowskiego” zawarta została opinia o atlasie: *Jedno z wydawnictw najbardziej godnych poparcia, tanie jako podręcznik, zacną myślą spopularyzowania historycznych granic Polski, „jak długa i szeroka” owiane, w pięknej szacie typograficznej. Por. Z piśmiennictwa i sztuki, 1904, „Tydzień. Dodatek literacko-naukowy Kurjera Lwowskiego”, r. XII, nr 37, 8.09.1904 r., Lwów, s. 296.*

⁸⁸ F. Neubauer, *Geschichts-Atlas zu dem Lehrbuch der Geschichte für höhere Lehranstalten*, wyd. 9, Halle 1910. Pozostałe wydania atlasu (11, 14, 15, 16) noszą tytuł: *Geschichts-Atlas insbesondere zu den Lehrbüchern der Geschichte*.

⁸⁹ P. Vidal de la Blache, *Atlas général. Historie et Géographie*, Paris 1905.

niem Francji i obszarów jej kolonii. Atlas zamyka szczegółowy indeks nazw geograficznych.

W kolekcji PHK znajduje się także pierwsze wydanie *The Cambridge Modern History Atlas* z 1912 roku⁹⁰. Jest to ostatni tom obszernej, 14-tomowej historii świata opublikowanej przez Cambridge University Press w Londynie, a także równoległe w Edynburgu, Nowym Jorku, Berlinie, Lipsku, Bombaju i Kalkucie. Poszczególne tomy pierwszego wydania encyklopedii ukazywały się w latach 1902–1912. Tom atlasowy zamykał całość wszechstronnego dzieła, łączącego wiedzę wielu naukowców. Atlas zawiera niemal 120-stronicowe wprowadzenie do map, 141 tablic mapowych oraz indeksy. W atlasie zaprezentowano dzieje Europy i świata od 1450 do 1910 roku⁹¹.

Ciekawym opracowaniem kartograficznym jest specjalna edycja atlasu związana z **500-leciem panowania Hohenzollernów w Brandenburgii i Prusach (1415–1915)**⁹². Został on opublikowany w 1915 r. przez wydawnictwo Velhagen-Klasing, a jego autorem jest Ida Mück. Dedykowany księciu Wilhelmowi Pruskiemu atlas zawiera 4 strony tekstu objaśniającego (pismo neogotyckie) oraz 12 barwnych map. Atlas charakteryzuje się zastosowaniem oryginalnej kartograficznej metody prezentacji ekspansji zjawiska: dziesięć spośród map, to mapy w tej samej skali z wycięciami, które poprzez wzajemne nakładanie się na siebie wskutek wertowania stron atlasu, przedstawiają rozwój terytorialny ziem zajmowanych przez poszczególnych władców państwa brandenbursko-pruskiego⁹³.

6. Polskie atlasy historyczne wydane w okresie międzywojennym i powojennym (do 1950 r.)

Dwudziestolecie międzywojenne (1919–1939) upłynęło w Polsce pod znakiem wzrastającej dominacji – aż po praktyczny monopol – Książnicy-Atlas na rynku szkolnych atlasów (jak i całej kartografii szkolnej). Do połowy lat dwudziestych XX w. ukazywały się również atlasy innych wydawców, wśród których na polu kartografii historycznej wyróżniał się Józef Bazewicz. Mierna jakość jego opracowań i brak jakiegokolwiek postępu w kolejnych wydaniach spowodowały, że mapy i atlasy Bazewicza zostały wycofane ze szkół, a on sam zakończył działalność wydawniczą⁹⁴. W zbiorach PHK nie zachował się żaden jego atlas histo-

⁹⁰ A.W. Ward, *The Cambridge Modern History Atlas*, Cambridge 1912.

⁹¹ Kolejna edycja encyklopedii, która ukazywała się w latach 1957–1979, również obejmująca atlas, przedstawiała dzieje w latach 1450–1945.

⁹² J. Mück, *Preussen-Atlas. Kartenbildliche Darstellung von Preussens Wachstum mit Erläuterungen und Beilagen*, Bielefeld – Leipzig 1915.

⁹³ Na początku XX w. ukazał się reprint tego jubileuszowego wydania, oprawiony w sztuczną skórę ze złoceniami, opublikowany przez Archive Verlag z siedzibą w Brunshwiku.

⁹⁴ W. Spallek, *Polskie szkolne...*, op. cit., s. 228.

ryczny. Reprezentowana jest natomiast pełna oferta tytułowa szkolnych atlasów historycznych wydanych przez Książnicę-Atlas.

Lwowska oficyna wydała tylko trzy atlasy historyczne, ale ich zakres treści w pełni obejmował materiał ówczesnej szkoły średniej. W odróżnieniu od atlasów geograficznych, które wszystkie były sygnowane nazwiskiem E. Romera jako autora lub współautora⁹⁵, do opracowania atlasów historycznych Książnica-Atlas zaprosiła współpracowników. Pierwszy tytuł *Szkolny atlas historyczny. Cz. I. Dzieje starożytne* został opracowany przez Jana Natansona-Leskiego. W zbiorach PHK zachowały się oba wydania atlasu z 1926 i 1932 roku⁹⁶. Jego uzupełnieniem był *Szkolny atlas historyczny. Dzieje średniowieczne i nowożytne*, opracowany przez tandem autorów: Władysława Semkowicza (mapy do dziejów Polski) i Czesława Nankego (mapy do dziejów powszechnych)⁹⁷. W kolekcji PHK znajduje się kilka egzemplarzy drugiego wydania atlasu, ale tylko jeden z okładką. W wydrukowanym na tylnej okładce kolofonie umieszczono notę copyright 1935, ale atlas musiał ukazać się najwcześniej w połowie 1936 roku. Wskazuje na to ortografia tekstów i nazw geograficznych, która jest zgodna z nowymi zasadami ortografii polskiej, przyjętymi w czerwcu 1936 roku⁹⁸.

Ostatni atlas szkolny w ofercie Książnicy-Atlas nie jest typowym atlasem historycznym. *Atlas geograficzny i historyczny dla IV klasy gimnazjalnej* był jedynym z serii czterech atlasów gimnazjalnych do nauczania geografii i wiedzy o Polsce współczesnej⁹⁹. Jako część czterotomowego atlasu geograficznego jest sygnowany przez E. Romera. W zbiorach PHK zachowały się cztery egzemplarze wydania pierwszego z 1936 i trzy wydania drugiego z 1939 roku¹⁰⁰. Atlas charakteryzuje się połączeniem treści geograficznych i historycznych. Część geograficzna, z treścią dotyczącą zagadnień gospodarczych, składa się z pięciu tablic. Część historyczna, licząca siedem tablic, przedstawia wydarzenia z ówczesnej historii najnowszej, związane z odzyskaniem przez Polskę niepodległości i kształtowaniem się jej granic, sięgające wstecz najdalej do I wojny światowej. W drugim wydaniu atlasu zmieniono całkowicie część geograficzną, ale część historyczna pozostała bez większych modyfikacji. Zmieniono pisownię nazw geograficznych na zgodną ze zreformowaną ortografią oraz wprowadzono nowe granice polityczne będące efektem ostatecznego rozbioru Czechosłowacji w marcu 1939 roku¹⁰¹. Na jednym z egzemplarzy drugiego wydania atlasu

⁹⁵ Ibidem, s. 228.

⁹⁶ J. Natanson-Leski, *Szkolny atlas historyczny. Cz. I. Dzieje starożytne*, Lwów – Warszawa 1926; J. Natanson-Leski, *Szkolny atlas historyczny. Cz. I. Dzieje starożytne*, wyd. 2, Lwów – Warszawa 1932.

⁹⁷ W. Semkowicz, Cz. Nanke, *Szkolny atlas historyczny. Dzieje średniowieczne i nowożytne*, Lwów – Warszawa [ok. 1936].

⁹⁸ W. Spallek, *Polskie szkolne...*, op. cit., s. 239–240.

⁹⁹ Ibidem, s. 226.

¹⁰⁰ E. Romer, *Atlas geograficzny i historyczny dla IV klasy gimnazjalnej*, Lwów – Warszawa 1936; E. Romer, *Atlas geograficzny i historyczny dla IV klasy gimnazjalnej*, wyd. 2, Lwów – Warszawa 1939.

¹⁰¹ W. Spallek, *Polskie szkolne...*, op. cit., s. 281.

z kolekcji PHK widoczne są ślady przeprowadzonej korekty wydawniczej, co wskazuje na niezrealizowane plany Książnicy-Atlas publikacji kolejnej edycji w latach czterdziestych XX wieku.

Poza atlasami szkolnymi Książnicy-Atlas w zbiorach PHK znajduje się jedna z dwóch wydanych części pierwszego polskiego naukowego dzieła z zakresu kartografii historycznej, jakim miał być *Atlas historyczny Polski*. Wydana w 1930 r. *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*¹⁰², została opracowana przez Karola Buczka i współpracowników w Krakowskiej Komisji Atlasu Historycznego pod kierunkiem Władysława Semkowicza. Mapa oznaczona jako *Seria A. Nr 1* była uznawana za wzorcowe opracowanie dla całej planowanej serii map, które miały składać się na *Atlas historyczny Polski*. Względy finansowe i wybuch wojny przekreśliły te plany.

Po II wojnie światowej odrodzona we Wrocławiu Książnica-Atlas wydała w 1950 r. *Mały atlas historyczny*¹⁰³. W zbiorach PHK znajdują się dwa egzemplarze pierwszego wydania tego atlasu. Dzieło było częściową kompilacją map Nankego i Semkowicza z przedwojennego *Szkolnego atlasu historycznego*, uzupełnioną mapami Ludwika Piotrowicza, dotyczącymi dziejów starożytnych.

7. Niemieckie atlasy o wymowie propagandowej z okresu międzywojennego

W kolekcji PHK znajduje się kilkanaście niemieckich atlasów, które zostały opublikowane w okresie rozwoju w tym kraju dyscypliny zwanej geopolityką. Niemieccy geopolitycy uznawali mapy za najlepszą formę rozpowszechniania głoszonych idei. W tym celu dostrzegali potrzebę opracowywania „map sugestywnych”, o dużej sile oddziaływania propagandowego, eksponujących elementy treści służące celowi zdobycia „przestrzeni życiowej” dla narodu niemieckiego¹⁰⁴. Preferowano wówczas mapy czarno-białe, uważając, że nadmiar kolorów może rozpraszać uwagę odbiorców. Mapy były silnie uproszczone, ze starannym nazewnictwem¹⁰⁵. Napisy na ich okładkach, teksty wstępu i spisy treści najczęściej drukowano pismem neogotyckim¹⁰⁶. Większość wydawanych dzieł służyło

¹⁰² W. Semkowicz (red.), *Atlas historyczny Polski, Seria A. Nr 1. Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*, Kraków 1930.

¹⁰³ Cz. Nanke, L. Piotrowicz, W. Semkowicz, *Mały atlas historyczny*, Wrocław 1950.

¹⁰⁴ Propagatorami takich treści byli m.in. K. Haushofer i R. Schumacher. Por. K. Haushofer, *Die suggestive Karte. Bausteine zur Geopolitik*. Berlin 1928, s. 343–348; R. Schumacher, *Zur Theorie der Raumdarstellung. „Zeitschrift für Geopolitik”*, Jg. 11, 1934, H. 10, s. 635–652; R. Schumacher, *Zur Theorie der geopolitischen Signatur. „Zeitschrift für Geopolitik”*, Jg. 12, 1935, H. 4, s. 247–265.

¹⁰⁵ D. Borowicz, *Mapy narodowościowe Górnego Śląska od połowy XIX w. do II wojny światowej*, Wrocław 2004, s. 50.

¹⁰⁶ Pismo to powszechnie stosowane było w Niemczech w okresie rozkwitu narodowego socjalizmu. Jego stosowanie zostało zakazane 3 stycznia 1941 r. Por. K. Górski, *Neografia gotycka: podręcznik pisma neogotyckiego XVI–XX w.*, Toruń 1960, s. 5.

propagandzie hitlerowskiej, o czym świadczy nie tylko treść map, ale także zamieszczane na okładkach lub stronach tytułowych symbole swastyki lub herbu III Rzeszy, cytaty z *Mein Kampf* lub hasła hitlerowskie. W przedmowie jednego z atlasów zamieszczono również „manifest programowy kartografii historycznej epoki narodowego socjalizmu”¹⁰⁷ podkreślający wyjątkową użyteczność tego rodzaju map dla propagandy głoszonych idei.

Przykładem atlasów o wymowie propagandowej są opracowania Franza Brauna i A. Hellena Ziegfelda o charakterystycznym tytule *Geopolitischer Geschichtsatlas*. Atlas ten posiadał wydania trzyczęściowe i jednotomowe, obejmujące trzy epoki łącznie: starożytność, średniowiecze i czasy nowożytne (od XVI wieku). Znajdujące się w PHK egzemplarze to publikacja jednotomowa z 1930 roku¹⁰⁸ oraz dwie części pierwsze (starożytność) wydania trzytomowego wraz z oddzielnie opublikowanymi komentarzami do atlasu w postaci publikacji książkowej (neogotycki krój pisma) z 1927 roku¹⁰⁹. Egzemplarz obejmujący tylko jedną z epok jest wydawnictwem czarno-białym, natomiast w przypadku atlasu łączącego trzy epoki dodano jeszcze zieloną barwę na oznaczenie wód. Czasy starożytne pokazano na 54 mapach, średniowieczne na 64; najwięcej miejsca poświęcono nowożytności – 123 mapy, których szereg przeznaczono na pokazanie niemieckiego oddziaływania na ziemie położone na wschodzie, jak również wyrażenie niezadowolenia z podziałów politycznych Europy po I wojnie światowej.

Do głoszonych w Niemczech haseł teorii wyższości kultury niemieckiej nawiązuje wydane w Lipsku opracowanie o dość rzadkiej tematyce – atlas niemieckiej historii i kultury. Prezentuje on osobliwą wizję dziejów Europy Środkowej do 1930 r. ze szczególnym uwzględnieniem dziejów Rzeszy i wpływu kultury niemieckiej na inne kraje. W zasobach PHK znajdują się dwa różne egzemplarze z 1934 i jeden z 1937 roku¹¹⁰. Autorem pierwszego nakładu pierwszego wydania atlasu jest Heinrich Harms, niemiecki pedagog i geograf. Egzemplarz wydany nakładem drugim powstał przy współpracy H. Harmsa z F. Eberhardtem, a w atlasie tym dwie spośród 72 map są bogatsze w treść, niż w atlasie wydanym wcześniej – przypuszczalnie współpraca obu autorów zaowocowała bardziej szczegółowym przedstawieniem rozmieszczenia i wędrówek ludów w Europie przed naszą erą. Edycję tę dodatkowo zaopatrzono w zamieszczoną na okładce informację, iż wydanie przeznaczone jest do ujednoliconego, zbiorowego nauczania szkolnego. W obu wydaniach znajduje się cytat z *Mein Kampf* głoszący, że dziś naród niemiecki nie walczy o pozycję mocarstwa światowego, ale zabiega o jedność narodu i właściwą pozycję ojczyzny oraz „codzienny chleb dla naszych dzieci”

¹⁰⁷ D. Przybytek, *Kartografia historyczna...*, op. cit., s. 58.

¹⁰⁸ F. Braun, A.H. Ziegfeld, *Geopolitischer Geschichtsatlas*, Dresden 1930.

¹⁰⁹ F. Braun, A.H. Ziegfeld, *Geopolitischer Geschichtsatlas, Teil I. Das Altertum*, Dresden 1927.

¹¹⁰ H. Harms, *Neuer Deutscher Geschichts und Kulturatlas*, Leipzig 1934; H. Harms, F. Eberhardt, *Neuer Deutscher Geschichts und Kulturatlas*, Leipzig 1934; H. Harms, F. Eberhardt, *Neuer Deutscher Geschichts und Kulturatlas*, 2. Aufl., Leipzig 1937.

– czyni to poprzez publikację atlasową. Na początku wstępu zamieszczono również słowa A. Humboldta mówiące o tym, że tylko „pusto wyglądająca mapa” utrwała się w pamięci. Zasada ta była stosowana w niemieckiej kartografii propagandowej tego czasu, gdyż uważano, że mapy nazbyt szczegółowe odciągają uwagę odbiorcy od treści przekazu. Stąd też atlasy H. Harmsa charakteryzują się dość silną generalizacją zarówno treści historycznej, jak i grafiki.

Wydanie atlasu z 1937 r. jest nową, zmienioną jego edycją autorstwa H. Harmsa przy współpracy z F. Eberhardtem. Zawiera ono 110 bardziej szczegółowych map, którym towarzyszą bardzo rozbudowane tytuły map i objaśnienia w legendach. Poza dziejami Europy środkowej od paleolitu do współczesności, w atlasie zamieszczono mapy dotyczące zagadnień rozprzestrzeniania się języka niemieckiego, niemieckiej przestrzeni życiowej, ideologii głoszonej przez Hitlera itp.

Słowa A. Hitlera zapisane w *Mein Kampf* otwierają kolejny propagandowy atlas niemiecki omawianego okresu, tym razem atlas niemieckiej historii najnowszej: 1914–1932¹¹¹. Jego autor Johann von Leers to prawnik, publicysta i antysemicki propagandysta. Opracował on swoją publikację przy współpracy Konrada Frenzela. Atlas rozpoczynają mapy położenia politycznego Niemiec i stanu uzbrojenia Europy w 1914 r., po czym następują ilustracje kartograficzne prowadzonych działań wojennych, „niesprawiedliwie” wytyczonych granic po

Ryc. 8. Przykłady okładek niemieckich historycznych atlasów propagandowych z lat trzydziestych XX w.

pierwszej wojnie światowej, ale także rozmieszczenia Niemców i Żydów w Europie, zagrożenia obszaru Rzeszy zbrojeniami krajów sąsiednich itp.

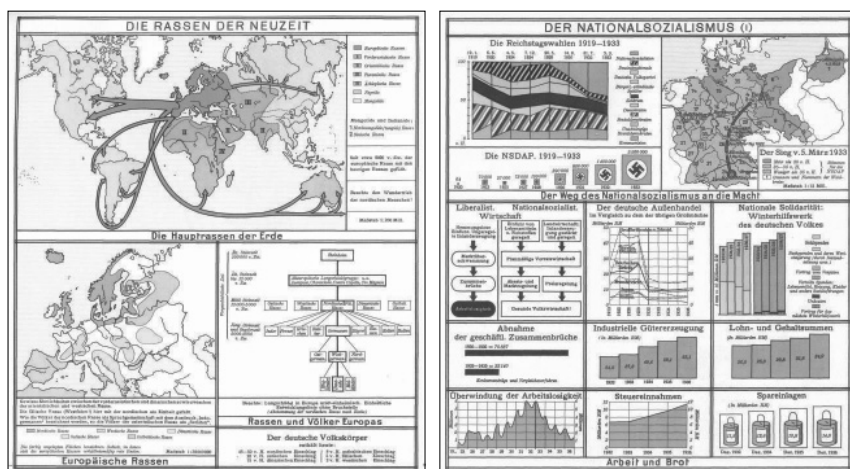
Do niemieckiej młodzieży skierowany został również inny atlas propagandowy dotyczący zagadnień geopolitycznych. Jak głosi jego tytuł, przedstawia on 3000 lat niemieckiej historii na 68 mapach i szkicach oraz 52 ilustracjach¹¹² (ryc. 8).

¹¹¹ J. von Leers, K. Frenzel, *Atlas zur deutschen Geschichte der Jahre 1914 bis 1932*, Bielefeld u. Leipzig 1934.

¹¹² J. Vogel, *3000 Jahre deutsche Geschichte in Karten, Skizzen und Bildern. Ein geopolitischer Geschichtsatlas mit 68 Karten u. Skizzen u. 52 Bildern für die deutsche Jugend*, Breslau [1934].

Autorem atlasu jest Joseph Vogel, geograf niemiecki, który w okresie międzywojennym publikował mapy i atlasy o treściach nie tylko historycznych, ale również ekonomicznych, etnograficznych i politycznych, wyrażające tendencje do tzw. Wielkich Niemiec, pokazujące sytuację państwa po traktacie wersalskim. Na okładce jego atlasu zamieszczono rysunek niemieckiej swastyki, a na stronie tytułowej wizerunek orła nawiązujący do godła Trzeciej Rzeszy. Schematyczne, czarno-białe mapy charakteryzują się niskim poziomem edytorskim. Niektóre z nich stanowią efekt wprowadzonej przez J. Vogla do kartografii towarzyszącej dydaktyce tzw. metody geograficznej, czyli map obrazkowych¹¹³. Mapom towarzyszy szereg schematów, rysunków oraz fotografii ilustrujących przedstawiane na nich zagadnienia.

Wśród kolekcji atlasów historycznych PHK znajduje się również propagandowy atlas historyczny przeznaczony do edukacji politycznej niemieckiej młodzieży w różnych typach szkół autorstwa Alberta Höfta *Geschichtsatlas für deutsche Jugend*¹¹⁴. Jest to trzecie wydanie tego tytułu z 1935 r. opublikowane w wydawnictwie Juliusa Beltza, które wówczas specjalizowało się w publikacji podręczni-

Ryc. 9. Przykłady „nowej” tematyki map zamieszczanych w niemieckich atlasach historycznych o treściach propagandowych z lat trzydziestych XX w.

ków i czasopism z zakresu edukacji. Atlas rozpoczyna obszerne wprowadzenie, zawierające nie tylko interpretację treści poszczególnych map, ale również ogólne, ilustrowane kartograficznie informacje na temat historii obszaru niemieckojęzycznego, a także nacjonalistyczne hasła. Zasadnicza część atlasu obejmuje 24 tablice, na których zamieszczono schematyczne, czarno-białe mapy ilustru-

¹¹³ H. Kot, *Historia...*, op. cit., s. 107.

¹¹⁴ A. Höft, *Geschichtsatlas für deutsche Jugend. Ein Kartenwerk zur deutschen Jugend Geschichte für die nationalpolitische Erziehung in Volks-, Mittel- und Fachschulen*, Berlin – Leipzig 1935.

jące dzieje obszaru niemieckojęzycznego od czasów rzymskich do autorowi współczesnych. Na okładce publikacji umieszczono wizerunek czarnego orła nawiązującego do herbu Republiki Weimarskiej (ryc. 8).

Nietypowym atlasem historycznym jest opracowanie Bernharda Kumstella, autora także podręczników do historii, wydane w lutym 1938 r. Jego treść odwołuje się do haseł nacjonalizmu niemieckiego głoszących wyższość kulturalną, gospodarczą i organizacyjną Niemców¹¹⁵. Atlas liczy 60 map i obejmuje tematykę od zasiedlania świata przez ludy określonych ras, do kształtowania się ideologii narodowego socjalizmu w 1933 roku. Dużo miejsca zajmują w nim treści dotyczące zagadnień rasowych, wpływów kultury germańskiej w Europie i na świecie, rozwoju Rzeszy niemieckiej, rozwoju narodowego socjalizmu, wzrostu liczebności Żydów w Europie i na świecie (ryc. 9). Na końcu atlasu zamieszczono hasło hitlerowskie Trzeciej Rzeszy: **ein Volk, ein Reich, ein Führer** (jeden naród, jedna Rzesza, jeden wódz).

8. Zakończenie

W znajdującej się w PHK kolekcji 130 dawnych atlasów historycznych zdecydowanie dominują atlasy autorów niemieckich w liczbie 106 egzemplarzy. Obejmują one 54 różne tytuły publikacji atlasowych: szkolnych i powszechnych. W grupie atlasów szkolnych znajduje się 8 różnych tytułów atlasów wykorzyst-

Ryc. 10. Przykłady stempeli zamieszczonych na egzemplarzach atlasów historycznych znajdujących się w kolekcji Pracowni Historii Kartografii

wanych do nauczania historii w niemieckich szkołach różnych poziomów w latach 1865–1942. Pod względem liczby egzemplarzy w PHK dominują najbardziej powszechne w niemieckiej szkole atlasy Putzgera, reprezentujące 50-letni okres wydawania tego tytułu. Oprócz nich znajdują się tu atlasy szkolne Rhode’go,

¹¹⁵ B. Kumsteller, *Werden und Wachsen. Ein Geschichtsatlas auf völkischer Grundlage*, Braunschweig, Leipzig, Hamburg 1938.

Sprunera, Kieperta i Wolfa, Grossa, Neubauera, a także osobliwy szkolny atlas biblijny Leedera. Zamieszczone na większości atlasów zapiski imion i nazwisk właścicieli, oznaczenia numerów klas, zachowane kartki z notatkami i odrysami map, informacje zapisane na marginesach atlasów lub własne oznaczenia na mapach, a także zachowane stemple (np. Bibliothek des Gymnasiums zu Glatz, Bücherai der Lehrerbildungsanstalt in Breslau) dowodzą, że egzemplarze przechowywane w PHK były używane do nauczania historii w niemieckim szkolnictwie. Po II wojnie światowej, jako obiekty kartograficzne rozproszone w różnych likwidowanych instytucjach, głównie w dolnośląskich, trafiły do Instytutu Geograficznego UW (ryc. 10).

Pośród 35 tytułów niemieckich atlasów powszechnych przechowywanych w PHK warto zwrócić uwagę na atlas tematyczny dedykowany śląskiemu ewangelizmowi z 1845 roku, 10 tytułów wojennych atlasów historycznych, 6 tytułów publikacji poświęconych wyłącznie dziejom starożytnym i 8 tytułów atlasów geopolitycznych z okresu międzywojennego. Proweniencja atlasów powszechnych zbliżona jest tej, jaką charakteryzują się atlasy szkolne. Na egzemplarzach znajdują się bowiem oznaczenia wskazujące na związek atlasów z dawnymi niemieckimi bibliotekami, księgarniami, antykwariatami, w tym również z biblioteką Josepha Partscha dawnego wrocławskiego Instytutu Geograficznego (Geographisches Institut der Universität Breslau). Jedynie trzy atlasy tego typu przybyły do Wrocławia ze Lwowa, z biblioteki Instytutu Kartograficznego im. E. Romera.

W porównaniu z liczną reprezentacją niemieckiej historycznej kartografii atlasowej, atlasy autorów polskich pozostają w zdecydowanej mniejszości – kolekcja PHK liczy ich 18 egzemplarzy. Pośród nich znajduje się 12 różnych tytułów, z czego niemal połowa to atlasy szkolne. Należy do nich polskie wydanie atlasu Putzgera z 1908 roku, 5 tytułów atlasów szkolnych z okresu międzywojennego oraz powojenne wydanie *Małego atlasu historycznego*. Jako atlasy kierowane do szerokiego kręgu odbiorców wymienić należy atlas K. Balickiego z przełomu XIX i XX wieku oraz 4 atlasy autorstwa Lelewela z pierwszej połowy XIX wieku, z których dwa najstarsze zostały opublikowane w języku polskim, a następne kolejno w języku niemieckim i francuskim. Połowa egzemplarzy dawnych polskich atlasów historycznych charakteryzuje się proveniencją lwowską. Znajdują się na nich bowiem stemple lwowskich instytucji (Biblioteka Instytutu Kartograficznego im. E. Romera, Zbiory Kartograficzne Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Jana Kazimierza, Zienkowicz i Chęciński – Księgarnia Lwów) lub autografy albo exlibris profesora E. Romera. Pochodzenie pozostałych atlasów nie jest znane.

W kolekcji PHK znajdują się także dwa szkolne atlasy austriackie z końca XIX w., jeden powszechny historyczny atlas angielski, dwa francuskie oraz dwa rosyjskie wydane tuż przed 1950 rokiem – jeden szkolny i jeden powszechny. Poza ostatnimi, także one przybyły do Wrocławia ze Lwowa.

Literatura

- Borowicz D., 2004, *Mapy narodowościowe Górnego Śląska od połowy XIX w. do II wojny światowej*, Wrocław.
- Czechowicz B., 2004, *Historia kartografii Śląska XIII–XIX wieku*, Wrocławska Fundacja Studentów Historii Sztuki, Wrocław.
- Dörflinger J., Hünhel H., 1995, *Atlantes Austriaci: Österreichische Atlanten, I Band: 1561–1918*, Wien – Köln – Weimar.
- Górski K., 1960, *Neografia gotycka: podręcznik pisma neogotyckiego XVI–XX w.*, Toruń.
- Göler von A., 1858, *Cäsars Gallischer Krieg in den Jahren 58 bis 53 vor Chr. – eine kriegswissenschaftliche und philologische Forschung*, Stuttgart.
- Hantsche I., 1998, *Friedrich Wilhelm Putzger (1849 bis 1913). Atlasautor und sächsischer Schulmann*, „Sächsische Heimatblätter”, B. 44, Heft 1, s. 1–12.
- Haushofer K., 1928, *Die suggestive Karte*, w: *Bausteine zur Geopolitik*, Berlin, s. 343–348.
- Konopska B., 1994, *Polskie atlasy historyczne. Koncepcje i realizacje*, Warszawa.
- Kot H., 1970, *Historia nowożytniej kartografii Śląska 1800–1939 (poza kartografią urzędową)*, Katowice.
- Łoboda J. i Żyszkowska W., 2007, *Szkoła kartografii*, w: *Wrocławskie środowisko akademickie: twórcy i ich uczniowie 1945–2005*, red. A. Chmielewski i in., Wrocław.
- Materiały do słownika kartografów i geodetów polskich*, 1999, oprac. J. Szeliga, W. Wernerowa, Warszawa.
- Olszewicz B., 1998, *Kartografia polska XIX wieku (Przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, tomy 1 i 2, Warszawa.
- Piasecka J., 1986, *Atlasy Joachima Lelewela z zakresu historii geografii (w 200 rocznicę urodzin)*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 18, nr 2, s. 73–76.
- Piwowarski J., 1998, *Książnica–Atlas*, w: P. Nowak, J. Piwowarski, A. Zaleski, A. Żakowicz, *Profesor Witold Romer (1900–1967). Działalność naukowa i artystyczna*, Wrocław, s. 59–74.
- Przybytek, D., 1999, *Dawne mapy Śląska źródłem dla regionalnej kartografii historycznej*, w: *Mapa w pracy historyka*, red. T. Bogacz, B. Konopska, „Z Dziejów Kartografii”, t. 11, Warszawa – Wrocław, s. 112–121.
- Przybytek D., 2002, *Kartografia historyczna Śląska XVIII–XX wieku*, Wrocław.
- Romer E., 1934, *Instytut Kartograficzny im. E. Romera*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 12, nr 47, s. 193–199.
- Rzepa Z., 1973, *Kartografia historyczna w dorobku naukowym Joachima Lelewela*, w: *Studia z dziejów geografii i kartografii*, red. J. Babicz, „Monografie z Dziejów Nauki i Techniki”, t. 87, Wrocław, s. 203–219.
- Schumacher R., 1934, *Zur Theorie der Raumdarstellung*, „Zeitschrift für Geopolitik”, Jg. 11, H. 10, s. 635–652.

- Schumacher R., 1935, *Zur Theorie der geopolitischen Signatur*, „Zeitschrift für Geopolitik”, Jg. 12, H. 4, s. 247–265.
- Spallek W., 2018, *Polskie szkolne atlasy geograficzne 1771–2012*, Wrocław.
- Spallek W., Schutty B., 2015, *Pracownia Historii Kartografii*, „Przegląd Uniwersytecki”, nr 5(210), s. 35–36.
- Szynkiewicz E., 2007, *Zbiory kartograficzne Zakładu Kartografii Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego*, w: *Kolekcje kartograficzne Uniwersytetu Wrocławskiego*, red. J. Czyrek, „Z problemów bibliotek naukowych Wrocławia”, nr 4, Wrocław, s. 8–13.
- Szynkiewicz E., 2013, *Najcenniejsze mapy i atlasy w Zbiorach Kartograficznych Zakładu Geoinformatyki i Kartografii Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego*, w: *Kamienie milowe w kartografii*, red. J. Ostrowski i P.E. Wespiański, „Z Dziejów Kartografii”, t. 17, Warszawa, s. 357–376.
- Wytyczak R. 1998, *Oficyna Karola Flemminga w Głogowie*, w: L. Szaniawska, *Mapy ziem polskich wydane przez Karola Flemminga w zbiorach Biblioteki Narodowej. Katalog*. „Studia i Materiały z Historii Kartografii”, t. 17, Warszawa, s. 4–12.
- Z piśmiennictwa i sztuki*, 1904, „Tydzień. Dodatek literacko-naukowy „Kurjera Lwowskiego”, red. B. Wysłouch, r. XII, nr 37, 8.09.1904 r., Lwów.
- Żyszkowska W., 2003, *50 lat Zakładu Kartografii Uniwersytetu Wrocławskiego*, w: *Księga jubileuszowa 50 lat Zakładu Kartografii*, red. W. Spallek, Wrocław, s. 9–17.

Atlasy

- Hondt P., *[Atlas planów bitew i planów miast]*, Haga 1759.
- Lelewel J., *Dzieje starożytne. Od początku czasów historycznych do drugiej połowy wieku szóstego, ery chrześcijańskiej*, Warszawa 1818.
- Lelewel J., *[Atlas do dziejów starożytnych]*, Wilno 1819, Józef Zawadzki.
- Lelewel J., *Atlas do historii i geografii starożytnej: podług planu Joachima Lelewela członka wielu Towarzystw uczonych polecony do użycia szkołom i Instytutom*, Warszawa 1828, Instytut Litograficzny Szkolny.
- Anders E., *Historischer Atlas der Evangelischen Kirchen in Schlesien*, Głogów 1845, K. Flemming.
- Kiepert H., *Topographisch-Historischer Atlas von Hellas und den Hellenischen Colonien*, wyd. 5, Berlin 1846, Nicolaischen Buchhandlung.
- Lelewel J., *Geschichte Polens. Atlas enthaltend die chronologischen und genealogischen Tafeln und die geographischen Karten der verschieden Zeit räume*, Leipzig 1847, Verlag von Wilhelm Jurand.
- Lelewel J., *Géographie du moyen age: atlas composé de cinquante planches*, Bruxelles 1848, Chez Vve et J. Pilliet, Successeurs de P.- J. Voglet.

- Kiepert H., *Historisch-geographischer Atlas der Alten Welt*, wyd. 9 popr., Weimar 1851, Geographisches Institut.
- Spruner K., *Historisch-Geographischer Schul-Atlas*, wyd. 3, Gotha 1865, Justus Perthes.
- Rüstow W., *Atlas zu Cäsar's Gallischem Krieg: in 15 Karten und Plänen für Studierende und Militärs*, Stuttgart [1868], Carl Hoffmann.
- Kiepert H., *Atlas Antiquus. Zwölf Karten zur Geschichte*, wyd. 5, Berlin 1869, Dietrich Reimer.
- Kiepert H., *Atlas Antiquus. Zwölf Karten zur Geschichte*, wyd. 5, nakład 2, Berlin [po 1869], Dietrich Reimer.
- Der deutsch-französische Krieg 1870–1871*, Berlin [po 1870], Ernst Siegfried Mittler und Sohn.
- Spruner K., *Historisch-Geographischer Schul-Atlas*, wyd. 6, Gotha 1871, Justus Perthes.
- Schade T., *Atlas zur Geschichte des Preussischen Staats in 12 Blättern*, wyd. 1, Glogau [1876], C. Flemming.
- Wolff C., *Historischer Atlas. Neunzehn Karten zur mittleren und neueren Geschichte*, wyd. 1, Berlin 1877, Dietrich Reimer.
- Wolff C., Kiepert H., *Historischer Schul-Atlas zur Alten, Mittleren und Neueren Geschichte*, wyd. 1, Berlin 1879, Dietrich Reimer.
- Spruner K., Menke T., *Hand Atlas für die Geschichte. Das Mittelalters und Neueren Zeit*, wyd. 3, Gotha 1880, Justus Perthes.
- Droysen J.G., Andree R., *Allgemeiner Historischer Handatlas*, Bielefeld – Leipzig 1886, Velhagen–Klasing.
- Wolff C., Kiepert H., *Historischer Schul-Atlas zur Alten, Mittleren und Neueren Geschichte*, wyd. 5, Berlin 1890, Dietrich Reimer.
- Schubert F.W., Schmidt W., *Historisch-geographischer Schul-Atlas der alten Welt, des Mittelalters und der Neuzeit*, wyd. 2, Wien [1891], Eduard Hölzel.
- Baldamus A., F.W. Putzger's *Historischer Schul-Atlas zur alten, mitteleren und neuen Geschichte*, wyd. 19, Bielefeld – Leipzig 1893, Velhagen–Klasing.
- Rothert E., *Karte und Skizzen aus der vaterländischen Geschichte der letzten 100 Jahr (NeuesteZeit)*, Berlin 1893, August Bagel.
- Rothert E., *Karte und Skizzen aus der vaterländischen Geschichte der Neueren-Zeit (1517–1789), III Band des „Historischen Kartenwerkes“*, wyd. 6 i 7, Berlin 1895, August Bagel.
- Rothert E., *Karte und Skizzen aus der Geschichte des Mittelalters, II Band des „Historischen Kartenwerkes“*, wyd. 2, Berlin 1899, August Bagel.
- Schubert F.W., Schmidt W., *Historisch-geographischer Schul-Atlas der alten Welt, des Mittelalters und der Neuzeit*, Wien [1899], Eduard Hölzel.
- Rhode C.E., *Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neueren Geschichte*, wyd. 12, Glogau [1900], C. Flemming.
- Leeder E., *Schul-Atlas zur Biblischen Geschichte*, wyd. 18, Essen [ok. 1900], G.D. Bädeker.

- Rothert E., *Karte und Skizzen aus der vaterländischen Geschichte der letzten 100 Jahr (NeuesteZeit), IV Band des „Historischen Kartenwerkes“*, wyd. 7 i 8, Berlin 1901, August Bagel.
- Rothert E., *Karte und Skizzen aus der Geschichte des Mittelalters, III Band des „Historischen Kartenwerkes“*, wyd. 3 i 4, Berlin 1903, August Bagel.
- Balicki K., *Historyczny atlas Polski na podstawie kart i atlasów: Lelewela, Heczka, Babireckiego, Majerskiego, Niewiadomskiego, Putzgera, Lewickiego i Bojarskiego*, Stanisławów [1904], W. Doboszyński.
- Vidal de la Blache P., *Atlas général. Histoire et Géographie*, Paris 1905, Armand Colin.
- Baldamus A., Schwabe E., *F.W. Putzgera Atlas historyczny do dziejów starożytnych, średniowiecznych i nowożytnych dla użytkowników wyższych i średnich zakładów naukowych Austro-Węgier*, wyd. 2, oprac. J. Lewicki, Wł. Bojarski, Wiedeń 1908, wdowa po A. Pichlerze i syn.
- Neubauer F., *Geschichts-Atlas zu dem Lehrbuch der Geschichte für höhere Lehranstalten*, wyd. 9, Halle 1910, Buchhandlung des Waisenhauses.
- Rothert E., *30 Karten zur deutschen Geschichte*, wyd. 4 i 5, Düsseldorf [1910], August Bagel.
- Rothert E., *Karte und Skizzen aus der vaterländischen Geschichte der Neueren Zeit (1517-1789), III Band des „Historischen Kartenwerkes“*, wyd. 10, 11, 12, Berlin 1911, August Bagel.
- Rothert E., *Karte und Skizzen aus der vaterländischen Geschichte der letzten 100 Jahr (NeuesteZeit); IV Band des „Historischen Kartenwerkes“*, wyd. 15, 16, 17, Berlin 1911, August Bagel.
- Ward A.W., *The Cambridge Modern History Atlas*, Cambridge 1912, University Press.
- Kiepert R., Kiepert H., *[Formae Orbis Antiquae]*, Berlin [1914], Dietrich Reimer.
- Mück J., *Preussen-Atlas. Kartenbildliche Darstellung von Preussens Wachstum mit Erläuterungen und Beilagen*, Bielefeld–Leipzig 1915, Velhagen–Klasing.
- Rothert E., *Karte und Skizzen aus der Geschichte des Mittelalters, II Band des „Historischen Kartenwerkes“*, wyd. 9, 10, Berlin 1915, August Bagel.
- Baldamus A., Schwabe E., Koch J., *F.W. Putzger's Historischer Schul-Atlas zur alten, mittleren und neuen Geschichte*, wyd. 38, Bielefeld–Leipzig 1916, Velhagen–Klasing.
- Die militärischen Ereignisse im Völkerkrieg 1914–1917*, München 1917, Vereinigung für Private Kriegshilfe.
- Die militärischen Ereignisse im Völkerkrieg 1914–1918*, München 1918, Vereinigung für Private Kriegshilfe.
- Natanson-Leski J., *Szkolny atlas historyczny. Cz. 1. Dzieje starożytne*, Lwów – Warszawa 1926, Książnica-Atlas.
- Braun F., Ziegfeld A.H., *Geopolitischer Geschichtsatlas, cz. 1. Das Altertum*, Dresden 1927, L. Ehlermann.

- Braun F., Ziegfeld A.H., *Geopolitischer Geschichtsatlas*, Dresden 1930, L. Ehlermann.
- Semkowicz W. (red.), *Atlas historyczny Polski, Seria A. Nr 1. Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792)*, Kraków 1930, PAU.
- Natanson-Leski J., *Szkolny atlas historyczny. Cz. 1. Dzieje starożytne*, wyd. 2, Lwów – Warszawa 1932, Książnica-Atlas.
- Harms H., *Neuer Deutscher Geschichts und Kulturatlas*, Leipzig 1934, List u. Bressenssdorf.
- Harms H., Eberdhardt Fr., *Neuer Deutscher Geschichts und Kulturatlas*, Leipzig 1934, List u. Bressenssdorf.
- Leers J. von, Frenzel K., *Atlas zur deutschen Geschichte der Jahre 1914 bis 1932*, Bielefeld u. Leipzig 1934, Velhagen u. Klasing.
- Vogel J., *3000 Jahre deutsche Geschichte in Karten, Skizzen und Bildern. Ein geopolitischer Geschichtsatlas mit 68 Karten u. Skizzen u. 52 Bildern für die deutsche Jugend*, Breslau [1934], Heinrich Handel.
- Höft A., *Geschichtsatlas für deutsche Jugend. Ein Kartenwerk zur deutschen Jugend Geschichte für die nationalpolitische Erziehung in Volks-, Mittel- und Fachschulen*, Berlin – Leipzig 1935, Julius Beltz.
- Semkowicz W., Nanke Cz., *Szkolny atlas historyczny. Dzieje średniowieczne i nowożytne*, Lwów – Warszawa [ok. 1936], Książnica-Atlas.
- Romer E., *Atlas geograficzny i historyczny dla IV klasy gimnazjalnej*, Lwów – Warszawa 1936, Książnica-Atlas.
- Harms H., Eberdhardt Fr., *Neuer Deutscher Geschichts und Kulturatlas*, wyd. 2, Leipzig 1937, List u. Bressenssdorf.
- Kumsteller B., *Werden und Wachsen. Ein Geschichtsatlas auf völkischer Grundlage*, Braunschweig, Leipzig, Hamburg 1938, Georg Westermann.
- Romer E., *Atlas geograficzny i historyczny dla IV klasy gimnazjalnej*, wyd. 2, Lwów – Warszawa 1939, Książnica-Atlas.
- Pehle M., Silberborth H., Istraub M., Ströbel R., *F.W. Putzger's Historischer Schul-Atlas. Klaineausgabe*, wyd. 11, Bielefeld – Leipzig 1942, Velhagen–Klasing.
- Nanke Cz., Piotrowicz L., Semkowicz W., *Mały atlas historyczny*, Wrocław 1950, Książnica-Atlas.

Źródła internetowe

<http://www.atlassen.info/atlassen/velhagen/puths.html> (dostęp 28.02.2018)

The old historical atlases in the collection of Section for History of Cartography of the Department of Geoinformatics and Cartography of the University of Wrocław

Dorota Borowicz, Waldemar Spallek

Uniwersytet Wrocławski

E-mail: dorota.borowicz-micka@uw.edu.pl, waldemar.spallek@uw.edu.pl

Summary: The History of Cartography Laboratory (PHK) was established on December 1, 2014 on the basis of cartographic collections of the Department of Geoinformatics and Cartography of the Institute of Geography and Regional Development, University of Wrocław. Despite the short history, the traditions of PHK go back to the 1920s, when the Książnica-Atlas and Cartographic Institute was founded, which is its scientific background. After the Second World War, the Institute and its collections were incorporated into the structure of the new Polish university in Wrocław. In 1953, the Department of Cartography (present ZGK) was established on the basis of the human resources of the Cartographic Institute, and its employees took care of the cartographic collection.

From the very beginning, the aim of the constantly growing collection of maps and atlases was to support the process of educating geographers at the University of Wrocław. Therefore, the vast majority of them are atlases and geographical maps. Nevertheless, the genesis of the collections that took over the heritage of the E. Romer Cartographic Institute and individual copies from the concentration of collections of former German Lower Silesian institutions and private collections caused that the collection also included historical atlases. The preserved stamps, ex-libris and autographs of old owners show their provenance.

PHK collections include 2,550 atlases, among which there are 256 historical atlases – past and present. Old publications were published in 1950. In the PHK collection, 130 historical old atlases were identified, including one from the 18th century, 40 from the 19th century (mainly German school atlases, but also four Joachim Lelewel atlases), 41 from the period 1900–1918 (mainly German school and military atlases), 44 from the interwar period (Polish school atlases and German propaganda atlases) and 4 post-war atlases.

The subject of the characteristics became the most interesting items of the collection, taking into account their provenance.

Keywords: historical atlases, old mapping, cartographic collections, Section for History of Cartography of the University of Wrocław
